

CAMİ, VAKIF VE EĞİTİM: V.-X. (XI.-XVI.) YÜZYILLARDA DİMAŞK EMEVIYYE CAMİİ'NDE VAKIF TEMELLİ EĞİTİM KURUMLARI

Harun YILMAZ

Marmara Üniversitesi
harun.yilmaz@marmara.edu.tr
0000-0003-0436-7806

Öz

İslam tarihi boyunca camiler yalnızca bir ibadet mekânı olarak değil, aynı zamanda ilim merkezleri olarak da işlev görmüştür. Emevî halifesi Velîd b. Abdülmelik (86-96/705-715) döneminde inşa edilen Dîmaşk'taki Emeviyye Camii de sadece mimarî ve sanatsal değeriyle değil, asırlar boyunca barındırdığı yoğun ilmî faaliyetlerle de önemli bir ilim merkezi olmuştur. Özellikle Zengîler'in Dîmaşk'a hâkim olması ve bunu takip eden Eyyûbî ve Memlûk dönemlerinde Emeviyye Camii'nin bu kimliği daha da pekişmiştir. Bu makale, V.-X. (XI.-XVI.) yüzyıllar arasında Emeviyye Camii'nde vakıf temelli ders halkalarının ortaya çıkış ve işleyişini incelemektedir. Başta Nuaymî olmak üzere döneme dair kaynaklar, bu dönemde çok sayıda âlim ve talebenin ilmî faaliyetlerini Emeviyye Camii'nde sürdürdüğünden bahsetmektedir. Bununla birlikte aynı kaynaklar camideki bazı ders halkalarının vakıflarla desteklendiğine, bunlara özel mekânlar tahsis

175

Dîvân *DİSİPLİNLERARASI
ÇALIŞMALAR DERGİSİ*
Araştırma Makalesi

Cilt 31 sayı 60 (2026/1): 175-209
Gön. Tar.: 22.07.2025
Kabul Tar.: 18.08.2025
Yay. Tar.: 31.01.2026
doi: 10.20519/divan.1748036

edildiğine ve kurumsallaşarak medrese, dârülhadis ya da zâviye gibi isimlerle anıldıklarına dikkati çekmektedir. Bu makalede ayrıntılı olarak ele alınan Hımsiyye, Urviyye, Hıdriyye, Gazzâliyye, Kûsiyye, Tâciyye, Sefiniyye, İzzîyye Hane-fiyye, Müneccâiyye, Hanefiyye Maksûresi ve Mâlikî Zâviyesi gibi yapılar, Emeviyye Cami bünyesinde faaliyet gösteren ve çoğunlukla belirli mezheplere nispet edilen ilmî meclislerdir. Diğer yandan ilim ehlinin Dımaşk'taki en önemli temerküz noktası olduğu anlaşılan Emeviyye Camii, şehirdeki diğer ilim kurumlarının dağılımını da büyük ölçüde şekillendirmiş görünmektedir. Dımaşk'taki ilim kurumları büyük ölçüde Emeviyye Camii çevresinde yoğunlaşmış, cami ile kale arasında kalan bölge şehirdeki vakıf temelli ilmî kurumların en yoğun olduğu alan olarak ön plana çıkmıştır. Bu yönüyle Emeviyye Camii, cami-vakıf-ilim ilişkisinin kurumsal ve mekânsal düzlemde en iyi gözlemlenebileceği örneklerden biridir.

Anahtar Kelimeler: Dımaşk, Emeviyye Camii, Medrese, Vakıf Temelli Eğitim.

GİRİŞ

İslam toplumunun teşekkül sürecinde mescitler, yalnızca ibadet mekânları olarak değil; aynı zamanda eğitim, öğretim, yönetim ve toplumsal dayanışmanın merkezî kurumları olarak öne çıkmıştır. Hz. Peygamber (sav) Medine'ye hicret ettikten sonra ilk olarak bir mescit inşa ettirmiş, nâzil olan ayetleri burada ashâbına aktarmış, temel toplumsal kararları burada almış ve sahabeye İslam'ın ilkelelerini yine mescitte öğretmiştir. Böylece mescit, İslam toplumunun şekillenmesinde kurucu bir rol üstlenmiş ve bir eğitim müessesesi olarak işlev görmüştür. Nitekim Mescid-i Nebevî'de sürekli Rasulullah'ın yanında bulunarak her şeyi en iyi şekilde ondan öğrenen "ashâb-ı suffe", bir taraftan İslamî ilimlerin gelişip yayılmasına öncülük etmiş, diğer taraftan ise İslam dünyasında cami merkezli bir ilim geleneğinin oluşmasına zemin hazırlamıştır.¹

Hz. Peygamber'in Medine'deki bu uygulaması, ilerleyen dönemlerde Müslüman şehircilik anlayışını derinden etkilemiş; yeni kurulan ya da fethedilen şehirlerde ilk olarak mescit ya da cami inşa etmek bir gelenek haline gelmiştir. Âlimler bu camilerde ders vermiş, öğrenciler yetiştirmiş, özellikle büyük şehirlerdeki merkezî camiler ilim ehlinin toplandığı önemli kurumlara dönüşmüştür. İlim halkalarına ev sahipliği yapan ev sahipliği yapan camilerin zaman içerisinde ilim ehlini vakıflarıyla sistematik şekilde destekler hüviyetinde örnekleri de ortaya çıkmıştır.² Bu bağlamda, İslam tarihinin

1 Mescid-i Nebevî ve çok yönlü işlevi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mescid-i Nebevî," *TDV İslâm Ansiklopedisi* (eriş. tar. 05 Temmuz 2025); Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Tarih Boyunca Mescid-i Nebevî ve Sâhibü'l-Mi'râc'ın Kabri," *Osmanlı Kültür Ortamında Miraç ve Yolculuk Durakları: Edebiyatta, Müzikte ve Resimli Elyazmalarında Miraç ve İslam'ın Üç Kutlu Şehri*, ed. Ayşe Taşkent - Nicole Kaňçal-Ferrari (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021), 483-489.

2 Bu durumun en dikkat çekici iki örnekten biri Memlükler döneminde yeniden ihya edilerek vakfı tadil edilen Kahire'deki İbn Tolun Camii, diğeri yine aynı şehirdeki Amr b. Âs Camii'dir. İbn Tolun Camii vakfı bu dönemde farklı seviyede, farklı mezheplere mensup, çeşitli ilimlerle iştigal eden ve farklı kurum tipleri etrafında yüzlerce ilim ehlini desteklemekteydi. İbn Tolun Camii'nin ilmî faaliyetleri himaye etmesi konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammet Enes Midilli, "Memlükler Döneminde Bir İlim Kurumu: İbn Tolun Camii ve Ulemaya Sunduğu Mansıplar," *İslâm Araştırmaları Dergisi* 44 (2020): 37-73; Amr b. Âs Camii ise bünyesinde sekiz zâviye bulundurmaktaydı ve bu zâviyeler vakıfları tarafından sistematik olarak desteklenmekteydi.

önde gelen ilim merkezlerinden biri olan Dımaşk'taki Emeviyye Camii (el-Câmi'ü'l-Ümevî), bu geleneğin en görkemli örneklerinden biridir. Mimari ihtişamının ötesinde cami, yüzyıllar boyunca birçok âlimin yetişmesine, bünyesinde ders halkalarının kurulmasına ve İslam ilim geleneğinin canlı tutulmasına hizmet etmiştir.

Dımaşk'taki Emeviyye Camii, İslam mimarlık tarihinin sadece dikkat çekici örneklerinden biri olmasıyla değil, aynı zamanda taşıdığı sembolik anlamla da İslam tarihi boyunca merkezî bir konuma sahip olagelmıştır. Bilâdüşşam'ın önce Müslümanlar tarafından fethi, ardından Dımaşk merkezli Emevî halifeliğinin ortaya çıkışıyla birlikte Dımaşk hilafet merkezi olarak İslam dünyasının en önemli şehirlerinden birine dönüşmüştür. Emevîler dönemi boyunca şehir bir siyasi ve askerî merkez olmasının yanında dinî ve ilmî hayat açısından da büyük gelişim göstermiş, Emeviyye Camii ise bu yükselişin en önemli sembollerinden biri olmuştur. Halife Velid b. Abdülmelik'in (86-96/705-715) emriyle inşa edilen cami, esasen şehrin inanç geçmişini yansıtan çok katmanlı bir mekânsal hafıza üzerine oturtulmuştur. Cami, erken Roma dönemine ait Jüpiter tapınağıyla ilişkilendirilen kalıntılar ile Bizans dönemine ait ve Hz. Yahyâ'ya (Aziz Yuhanna) adanmış bir kilisenin yerine inşa edilmiştir. Şehrin 14 (635) yılında İslâm ordularınca fethinden sonra, söz konusu alan önce kısmen camiye çevrilmiş, ancak bir süre sonra mevcut yapının yetersiz kalması üzerine yeniden kapsamlı bir inşa faaliyeti başlatılmıştır. Bu süreçte, Bizans imparatorunun İstanbul'dan gönderdiği mimar ve zanaatkârların da katkısıyla Emeviyye Camii büyük ölçüde bugünkü mimarî formuna kavuşmuştur.³

Emeviyye Camii sonraki yıllarda da bazı ilaveler ve tamiratlar görmekle birlikte her zaman Dımaşk'ın en önemli dinî merkezi olarak kalmaya devam etmiştir. Memlûkler dönemine kadar şehirde Cuma namazı kılınan tek cami olması itibarıyla Emeviyye Camii'nde imamlık ve hatiplik gibi görevler son derece önemli mansıplar olarak kabul edilmiştir. Özellikle Cuma hatipliği bütün şehrin aynı anda namaz için bir araya geldiği zaman diliminde geniş kitlelere ulaşabilme imkanına sahip olması itibarıyla hem şeh-

Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammet Enes Midilli, "From Learning Circles to Endowed Institutions: Zāwiyas of the Mosque of 'Amr b. al-'Ās in the Ayyubid and Mamlūk Cairo," *İslam Tetkikleri Dergisi* 13 (2023): 293-319.

3 Tâlib Yâzıcı, "Emeviyye Camii," *TDV İslâm Ansiklopedisi* (eriş. tar. 01.07.2025); ayrıca bkz. Alain George, *The Umayyad Mosque of Damascus* (London: Gingko, 2021), 43-46.

re hâkim olan siyasî zümreler tarafından önemsenmiş hem de bu görevin tevdi edildiği âlimler tarafından büyük bir prestij vesilesi telakki edilmiştir.⁴ Ayrıca bünyesinde ve çevresinde canlı bir ilmî hayatın şekillendiği cami adeta şehrin ilim merkezi olarak temayüz etmiştir. Kurulduğu ilk andan itibaren cami birçok âlim ve talebenin eğitim-öğretim mekânı olmuş, bu özelliğini zaman içerisinde pekiştirerek devam ettirmiştir.

1. ZENGÎ-EYYÛBÎ-MEMLÛK DÖNEMLERİNDE EMEVİYYE CAMİİ VE ÇEVRESİNDE GELİŞEN İLMÎ ÇEVRE

Dimaşk, Emeviyye Camii'nin inşa edildiği dönemde İslam dünyasında hilâfet merkeziydi ve bu durum şehrin siyasi ve askeri olduğu kadar İslam dünyasındaki ilim ehli için prestijini de artırmıştı. Şehir, ikinci büyük ilmî yükselişini ise Zengîler'in Dimaşk'a hâkim olmasıyla birlikte yaşamıştır. Zengîler ve onları takip eden Eyyûbî ve Memlûk dönemleri boyunca Dimaşk, siyasi öneminin yeniden artmasının da etkisiyle İslam dünyasının önde gelen ilim merkezlerinden birine dönüşmüştür. Şehirdeki ilmî hayatın yaşadığı büyük yükselişte Emeviyye Camii ön plana çıkmış, cami ve çevresi Dimaşk'ın olduğu kadar bütün İslam dünyasının da en canlı ilim muhitlerinden biri haline gelmiştir.

Nitekim genel olarak IV. (X.) yüzyılın sonlarından Memlûkler döneminin bitimine kadarki dönemde Dimaşk'taki eğitim kurumlarının tarihini ele aldığı *ed-Dâris fî târihi'l-medâris* adlı eserinde Nuaymî'nin (ö. 927/1521) kendi döneminde Emeviyye Camii'nin durumu ve buradaki ilmî faaliyetlere dair sunduğu ayrıntılı tasvir camideki ilmî canlılığı yakinen ortaya koymaktadır. Her ne kadar camide gün içerisinde imamlar, müezzinler, çeşitli işlerle uğraşan çok sayıda görevli, misafirler gibi sayısız insanın bulunduğu anlaşılrsa da Emeviyye Camii'ne gerçek bir ilim merkezi hüviyetini kazandıranlar camide ilimle iştigal eden zümreler olmuştur. Şüphesiz gerek Nuaymî'nin yaşadığı dönemde, gerekse bu dönemin öncesinde veya sonrasında Emeviyye Camii'nde kaç adet ders hal-

4 Emeviyye Camii VIII. (XIV.) asra kadar Dimaşk'ta Cuma namazı kılınan yegâne cami olmaya devam etmiş, bu dönemden sonra şehrin farklı bölgelerinden birden fazla camide Cuma namazı kılınmaya başlamış, hatta bazı medreselere mihrap ve minberler ilave dilerek buralarda da Cuma namazları kılınır olmuştur. Bkz. Hatim Mahamid, "Memlûkler Dönemi Suriye'de Yüksek Öğretim Müesseseleri Olarak Camiler," çev. Harun Yılmaz, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2011): 254-256.

kası bulunduğunu ve bunların niteliğini kesin olarak tespit etmek mümkün değildir. Bu durum İslam dünyasında ilmi hayatın resmî ve kurumsal olmayan informal yapısıyla doğrudan ilgilidir. Ancak yine de Nuaymî'nin verdiği bilgiler IX. (XV.) asrın ikinci yarısında camide farklı türde çok sayıda ders halkasının bulunduğunu göstermektedir.

Bu bağlamda Nuaymî, Emeviyye Camii'nde vakıflarla destelenmesine işaret ettiği seb' adı verilen yirmi dört adet halkadan bahsetmektedir. Her ne kadar farklı örnekleri olduğundan kesin bir tarifi yapılamasa da seb'lerin Kur'ân kıraatiyle iştigal eden zümrelere ait halkalar olduğu anlaşılmaktadır.⁵ Seb'lerin her birinde farklı sayıda talebe bulunmaktaydı ve sadece seb'ler düşünüldüğünde dahi camide binden fazla öğrenci görülmekteydi. Mesela es-Seb'u'l-kebir'de 354 öğrenci, es-Seb'u'l-küriyye'de 420 öğrenci ve Kur'ân'ı öğrenmeye yeni başlayan küçük yaştaki öğrencilerin katıldığı seb'de 378 öğrenci bulunmaktaydı. Seb'ler genellikle halkayı ilk defa kuran emîr ya da âlimin, başında buluna hocanın, camide özel bir mekânda bulunuyorsa bulunduğu mekânın veya bir mezheple irtibatlıysa o mezhebin adına nispetle isimlendirilmekteydi.⁶

Nuaymî seb'lerin yanında camide uzun yıllardan beri devam etmekte olan, mali olarak desteklenen ve çoğu zaman halkada ilk defa ders veren hocanın adına nispetle anılan ondan fazla ders halkasından daha bahseder, ancak bu halkalarda hangi ilimlerin okutulduğuna değinmez.⁷ Ayrıca açıkça hadis ilmiyle ilişkili olduğunu belirttiği mîâd adı verilen üç ders halkasını daha zikreder. Makdisî'ye göre camilerdeki mîâdlar cami vakfı tarafından desteklenirdi ve mîâd derslerinin temelinde Kur'ân'dan sonra dinin ikinci temel kaynağı olan hadisler yer almaktaydı. Bu dersler hadislerin öğretildiği, talebenin yanlışlarının düzeltildiği ya da genel kitleye

5 Makdisî'ye göre seb' terimi, farklı biçimlerde Kur'ân ile ilgili olarak kullanılmakta ve Fâtiha suresinin yedi ayeti, Kur'ân'ın Bakara sûresinden Enfâl sûresine kadar olan kısmı ya da Kur'ân'ın tamamı gibi anlamları ifade etmektedir. Esba'u'l-Kur'ân, Kur'ân'ın yedi suresini ifade etmektedir. Bu terim aynı zamanda, Kur'ân'ın farklı okunuşlarını ifade etmek için de kullanılır. George Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu, Hasan Tuncay Başoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 56. Ayrıca seb'lerin doğrudan Kur'ân kıraatiyle ilişkili olduğuna doğrudan işaret eden iki örnek için bkz. Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman ez-Zehebi, *Târîhü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1999), 38: 282; 52:161.

6 Ebû'l-Mefâhir Muhyiddin Abdülkâdir b. Muhammed b. Ömer Nu'aymî, *ed-Dâris fî târîhi'l-medâris*, nşr. Ca'fer el-Hasenî, 2 cilt. (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1948), 2: 410-411; ayrıca bkz. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, 56.

7 Nu'aymî, *ed-Dâris*, 2: 411-412.

yönelik bir vaaz hüviyetinde şekillenebilirdi.⁸ Miâd çoğu zaman hadis ilmiyle ilişkili bir ders halkasını ifade etse de hadis dışındaki ilimlere dair halkaların da zaman zaman bu şeklinde isimlendirildiği olmaktaydı.⁹ Nuaymî'nin verdiği bilgilere göre Emeviyye Camii'nde üç adet mîâd bulunmaktaydı. Bunlardan biri Yahyâ (as) kabri yakınlarındaki Mecdüddin, biri Emîr Seyfeddin ve diğeri caminin kuzey çıkışındaki Kellâse'de bulunan Kâdî Fâzıl mîâdıdır.¹⁰

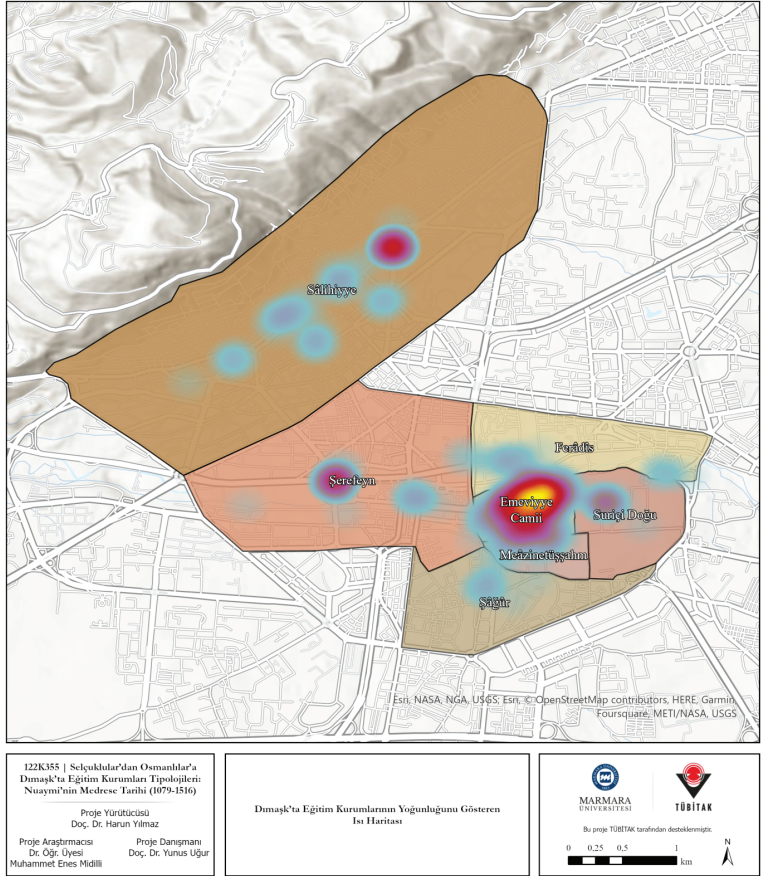
V.-X. (XI.-XVI.) yüzyıllarda Dımaşk'taki ilmî hayatın kısa ya da uzun süreli parçası olmuş ilim ehli arasından yolu Emeviyye Camii'ne düşmemiş bir isme rastlamak neredeyse imkânsız gibidir. Hemen her ilim talibi tahsil yıllarında camide devam eden derslerden en az birine katılmış, hatta Ebü'l-Kâsım b. Asâkir (ö. 571/1176) gibi bazı önde gelen âlimlerin yetişmesinde talebelik yıllarında yoğun şekilde takip ettikleri camideki dersler belirleyici rol oynamıştır.¹¹ Emeviyye Camii'nde âlim ve talebelerin gerçekteştirdiği yoğun ilmî faaliyet ve oluşan entelektüel muhit camiye adeta bir çekim merkezi haline getirmiş, oluşan bu etkiyle Emeviyye Camii Dımaşk'ın en önemli ilim merkezi olarak ilim kurumlarının şehirdeki dağılımını da büyük ölçüde biçimlendirmiştir. şehirde ilim ehli için medrese, dârülhadis, hankah, zâviye gibi özellikle vakıf temelli eğitim kurumları vücuda getirmek isteyen başta ümerâ olmak üzere çeşitli zümrelerden hayır severler bu arzularını çoğunlukla Emeviyye Camii çevresinde hayata geçirmeyi tercih etmiş görünmektedir. Nitekim Nuaymî'nin şehirdeki ilim kurumlarına dair anlattıklarından hareketle ortaya çıkan resim şehirdeki ilmî hayatın Emeviyye Camii ve çevresinde yoğunlaştığını açık şekilde ortaya koymaktadır (Harita 1).

8 Bkz. Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, 310-311.

9 Bir ders halkası olarak mîâdın hadis ve diğeri ilimlerle ilişkisi hakkında bkz. Halit Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis Kahire: 1392-1517* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 137-139.

10 Nu'aymî, *ed-Dâris*, 2: 412.

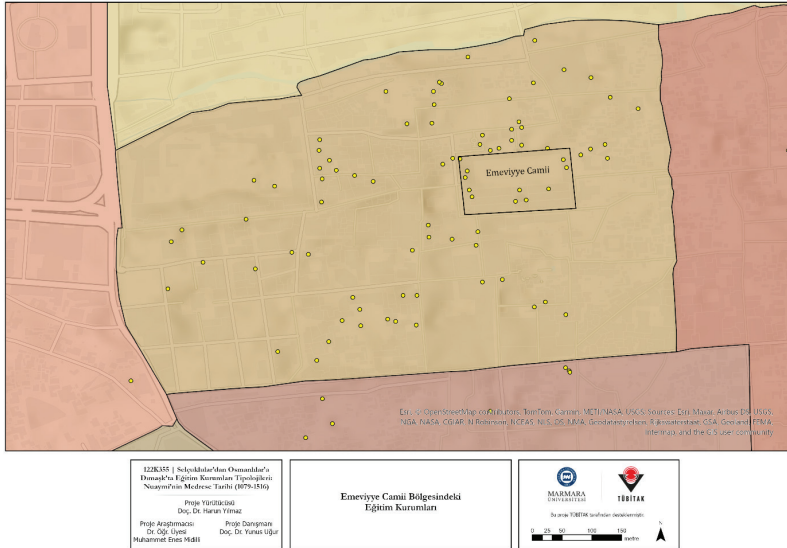
11 Mustafa Sabri Küçükaşcı, Cengiz Tomar, "İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım," *TDV İslâm Ansiklopedisi* (eriş. tar. 11 Temmuz 2025).

Harita 1: Dimaşk'ta Eğitim Kurumlarının Yoğunluğunu Gösteren Isı Haritası

Nuaymî'nin *ed-Dâris*'te yer verdiği eğitim kurumlarına dair ko-num verisinin mekânsallaştırılmasıyla elde edilen yukarıdaki ha-ritadan da anlaşıldığı üzere genel hatlarıyla Emeviyye Camii ve Dimaşk Kalesi arasında kalan bölge özellikle ele alınan dönem-de şehirdeki ilmî kurumsallaşmanın en yoğun biçimde yaşandığı alan görünümündedir. Her ne kadar bazılarının aynı dönemde mevcut olup olmadıkları ayrı birer araştırma konusu olsa da V.-X. (XI.-XVI.) yüzyıllar arasında cami ve kale etrafında yüz kadar vakıf temelli eğitim kurumun ortaya çıktığı görülmektedir. Bu sayıya va-kıf desteğinden yoksun camideki ders halkaları, ulema evlerinde ya da başka mekânlarda devam eden ilmî faaliyetlerin de eklen-diği düşünülecek olursa Emeviyye Camii ve çevresinde ilim ehli

ve kurumlarının oluşturduğu yoğunluk daha iyi anlaşılabilir. Söz konusu beş asır boyunca bu bölgede özellikle medrese, dârülhadis, dârülkur'ân, hankah gibi vakıf temelli eğitim kurumlarının oluşturduğu yoğunluğun İslam dünyasında ancak çok az şehirde görülebilecek nitelikte olduğunu iddia etmek yanlış olmaz (Harita 2).

Harita 2: Emeviyye Camii Bölgesinde Eğitim Kurumları

2. EMEVİYYE CAMİİ'NDE VAKIF TEMELLİ DERS HALKALARI

V.-X. (XI.-XVI.) yüzyıllar Dimaşk'ı İslam dünyasında vakıf temelli eğitim kurumlarının ortaya çıkış ve gelişim süreçlerinin en iyi takip edilebileceği yerlerden biridir. Bu dönemde şehirde medrese, dârülhadis, hankah, türbe gibi farklı tiplerde sayısız eğitim kurumunun ortaya çıktığı, bu tiplerin birbirleriyle örtüşen tarafları olduğu gibi amaç ve işlev itibarıyla birbirinden ayrıştıkları noktalarının olduğu bilinmektedir.¹² Ayrıca her ne kadar aynı tipolojinin üyeleri olsalar da bazı kurumların fizikî yapıları itibarıyla birbirinden farklılaştığı da görülmektedir. Mesela temelde fıkıh tedrisi için

12 Bu dönemde Dimaşk'ta mevcut olan eğitim kurumlarının tipolojisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammet Enes Midilli, "Dimaşk Eğitim Kurumları Tipolojisi (11.-16. Yüzyıl): Geleneksel Tanımlar ve Değişen İşlevler," *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 68 (2025): 103-135.

vakfedilen medreseler gibi aynı tipolojinin örnekleri, bazen tedris amacıyla inşa edilmiş müstakil yapılar, bazen âlimlerin medrese olarak vakfettikleri evlerindeki ders halkaları, bazen ise cami ve mescitlerde başında bir fakihin bulunduğu ders halkaları olabilmekteydi.¹³

Yukarıda da değinildiği üzere tarih boyunca Emeviyye Camii'nde vakıf destekli ya da çoğu zaman olduğu üzere böyle bir destekten mahrum çok sayıda ders halkası faaliyet göstermekteydi. Ancak bu halkalardan bazıları, caminin geniş fizikî yapısı içinde kendisine özel bir alan tahsis edilmiş olması veya caminin belirli yerlerinde uzun yıllardır kesintisiz devam eden bir halka hüviyeti taşıması yönüyle diğer ders halkalarından ayrılmaktaydılar. En önemlisi ise bu halkalar bilindiği kadarıyla kendilerine ait vakıflar tarafından sistematik şekilde desteklenmekteydi. Belki bu nedenle söz konusu halkalar sadece bir ders halkası olarak değil Dımaşk'ta sıkça karşılaşılan kurum tipolojilerinin bir örneği olarak medrese, dârülhadis vb. adlarla isimlendirilmişlerdi. Vâkıflarına, o mekânda ders veren ilk âlime ya da ait oldukları mezhebe nispetle isimlendirilen Emeviyye Camii'ndeki bu ders halkaları camideki diğer birçok halkadan hem taşıdıkları isimler, hem süreklilikleri hem de mensuplarına sundukları muhtemel imkânlar itibarıyla ayrılmaktaydılar. Bunların en meşhurlarından ikisi dârülhadis, sekizi medrese, biri maksûre, biri de zâviye olarak anılmaktaydı.

2.1. Hımsiyye Dârülhadisi

Kaynaklarda Hımsiyye Dârülhadisi olarak bahsedilen mekân hakkında Nuaymî ve onun *ed-Dâris*'ten hareketle Dımaşk eğitim kurumlarına dair kısaca *Muhtasaru tenbîhi't-tâlib* adını taşıyan bir başka eser daha kaleme alan talebesi Abdülbâsıt el-Almevî (ö. 981/1573) gibi tarihçiler buranın Humus hâkimi tarafından vakfedilmiş bir ders halkası olması dışında bir bilgi vermezler. Aynı kaynaklar ayrıca Humus hâkiminin kimliği konusunda da sessizdirler. Modern dönem müelliflerinden Abdülkâdir Bedrân (ö. 1927) ise yine Dımaşk eğitim kurumları tarihine dair *Münâdemetü'l-atlâl* adlı eserinde dârülhadis hakkındaki muğlaklığı biraz olsun gidermiş gibidir. Bedrân, bir taraftan müstakil bir binaya sahip olmayan Hımsiyye'nin aslında bir ders halkasından ibaret olduğuna dair geçmiş kaynaklardaki bilgileri tekrar eder, diğer taraftan ise

¹³ Bkz. Harun Yılmaz, *Zengî ve Eyyûbî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 68-72.

hadis okutmak üzere vakıflarla desteklenmiş olduğuna işaret ettiği bu halkanın Emeviyye Camii bünyesinde bulunduğu bilgisini teyit eder.¹⁴

Hımsiyye Dârülhadisi'nin vâkıfının kimliği konusunda da kaynaklara bir belirsizlik hâkimdir. "Humus sahibi" tarafından vakfedildiğine dair kayıtlar vâkıfın Memlûk dönemi emîrlerinden biri olduğunu düşündürmektedir. Benzer bir belirsizlik dârülhadisin vakfedildiği tarih için de geçerlidir ve buna dair de kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Dımaşklı meşhur Şâfiî fakih ve muhaddis Alâî'nin (ö. 761/1359) 728 (1328) yılında Hımsiyye'nin müderrisliğine getirildiğine dair bilgiden¹⁵ hareketle dârülhadisin bu tarihten önce vakfedilmiş olduğu söylenebilir. Hımsiyye'nin bilinen ilk müderrisi Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî'dir (ö. 742/1341).¹⁶ Döneminin önde gelen Şâfiî fakih ve muhaddislerinden olan Mizzî, Dımaşk'ın en önemli dârülhadisi Eşrefiyye'nin müderrisliğine atandığında Hımsiyye'deki görevini öğrencisi Alâî'ye devretmiş, Alâî de fakihlerin, kadıların ve şehrin önde gelenlerinin katıldığı bir dersle halkanın başına geçerek buradaki görevine başlamıştır.¹⁷ Gerek Mizzî gerekse Alâî gibi dönemin en önemli iki âliminin müderrisliğini üstlenmiş olması Hımsiyye'nin şehrin önemli eğitim mekânları arasında yer aldığına işaret etmektedir.

2.2. Urviyye Dârulhadisi

Emeviyye Camii'nin hem iç mekânında hem de avlusu ve avluyu saran revakları altında çok sayıda farklı birim bulunmaktadır. Tarih boyunca çeşitli fonksiyonlar icra eden bu birimlerden biri de caminin batı girişindeki ana kapısı Bâbü'l-Berîd'in hemen yanında bulunan mekândır. Bu mekânın Eyyûbîler dönemine gelindiğinde kaynakların Urviyye Dârülhadisi olarak zikrettiği ilim merkezine dönüştüğü anlaşılmaktadır.¹⁸ Diğer yandan Nuaymî ve onu referans alan müellifler Urviyye'nin caminin doğusunda yer aldığını

14 Abdülkâdir Bedrân, *Münâdemetü'l-atlâl ve müsâmeretü'l-hayâl* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1985), 35.

15 Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1: 62.

16 Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1: 59; Bedrân, *Münâdemetü'l-atlâl*, 35.

17 Ebü'l-Haccâc Cemâlüddin Yûsuf b. Abdurrahman b. Yûsuf Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl fî esmâ'ir-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 1: 28; Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1: 59-60. Ayrıca bkz. M. Yaşar Kandemir, "Mizzî, Yûsuf B. Abdurrahman," *TDV İslâm Ansiklopedisi* (eriş. tar. 20 Mayıs 2025).

18 Ali Tantâvî, *el-Câmi'ü'l-Ümevî fî Dımaşk* (Dımaşk: Matbaatü'l-Hükûme, 1420), 35.

belirtmeler de¹⁹ bazı modern araştırmacılar Nuaymî öncesi kaynaklardan hareketle dârülhadisin caminin doğusunda değil batısında ki bir mekân olduğunu tespit etmişlerdir.²⁰

Urviyye Dârülhadisi'nin vâkıfı Eyyûbîler'in Dimaşk meliklerinden el-Melikü'l-Muazzam İsa'ya (615-624/1218-1227) yakın isimlerden olan Şerefüddin Muhammed b. Urve el-Mevsılî'dir (ö. 620/1223). Kudüs'te ikamet eden ve ilim ehliyle yakın ilişkisi olduğu bilinen İbn Urve²¹, V. Haçlı Seferi sırasında Kudüs'ün Haçlılar eline geçmesinden endişe eden el-Muazzam'ın şehir surlarını yıktırması üzerine Dimaşk'a göç etmek zorunda kalan çok sayıda kişiden biriydi. Dimaşk'a gelişinden yine buradaki vefatına kadar geçen kısa sürede o, vakfettiği dârülhadisle şehrin özellikle ilim hayatında önemli izler bırakmayı başarmıştır. Dimaşk'a geldiği dönemde Emeviyye Camii'nde harap halde bulunan ve caminin ihtiyaç duyduğu birtakım eşya ve aletlerin konulduğu depo olarak kullanılan mekânı temizletip tamir ettiren İbn Urve, burayı hadis tedrisi için vakfetmiş ve vakfettiği dârulhadise çok sayıda kitap ba-

19 Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1: 89; Abdülbâsıt b. Mûsâ b. Muhammed Almevî, *Muhtasarı Tenbîhi't-tâlib ve irşâdi'd-dâris ilâ ahwâli devri'l-Kur'ân ve'l-hadis ve'l-medâris*, nşr. Ârif Ahmed Abdülgani (Dimaşk: Dâru Kinân; Dâru Sa'deddin, 2013), 33; Bedrân, *Münâdemetü'l-atlâl*, 47.

20 Tantâvî'nin yanı sıra Dimaşk dârulhadisleri üzerine müstakil bir çalışma yapan Abdullah Hikmet Atan da Urviyye'nin caminin batısında yer aldığını iddia etmektedir. Urviyye'nin Emeviyye Camii'nin neresinde yer aldığına dair çeşitli rivayetleri değerlendiren Atan, Nuaymî'den önceki Ömerî (ö. 749/1349) ve özellikle Urviyye'nin kurulduğu dönemde hayatta olan Ebû Şâme el-Makdisî (ö. 665/1267) gibi kaynakların dârülhadisin caminin batısında Bâbü'l-Berid'in sağında yer aldığını açık şekilde zikrettiklerini belirtmektedir. Atan ayrıca Urviyye'de kaleme alındığı anlaşılan bazı semâ kayıtlarından hareketle dârülhadisin caminin batısında yer aldığını kesin şekilde tespit etmiş görünmektedir. Ona göre dârülhadisin konumuna dair literatürdeki tartışma Nuaymî'nin verdiği hatalı bilginin sonraki müellifler tarafından aynı şekilde tekrarlanmış olmasından ileri gelmektedir. Bkz. Abdullah Hikmet Atan, "Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı ve İlk Dönem Dimaşk Dâru'l-Hadisleri" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1993), 85-86.

21 İbn Urve'nin ilim ehliyle yakından ilgili bir kişi olduğuna dair dikkat çekici bir anekdot Kudüs'te meydana gelen bir olaya dairdir. Sibt İbnü'l-Cevzi yakın arkadaşları ve dindar, zâhid, âbid bir kimse olduğunu belirttiği Abdullah el-Ermenî'nin (ö. 631/1234) Kudüs'ü terk etmek zorunda kalmasının sebebinin sûfilardan hoşlanmayan kötü bir kişi olarak tanımadığı İbn Urve olduğunu belirtmektedir. Sibt'in aktardığına göre Kudüs'te harem bölgesinde aralarında Abdullah el-Ermenî'nin de bulunduğu bazı sûfilerin semâ etmesi üzerine İbn Urve buna engel olmaya kalkmış, bunun üzerine çıkan olaylar büyümüş, İbn Urve Abdullah el-Ermenî'yi harem bölgesinin saygınlığını çiğnemek ve raks ile ibadet etmekle ve fitneye sebep olmakla suçlayıp Dimaşk meliki el-Muazzam'a şikâyet etmiş, bunun üzerine el-Muazzam'ın talebiyle Abdullah el-Ermenî Kudüs'ten ayrılmak zorunda kalmıştır. Bkz. Şemsüddin Ebû'l-Muzaffer Yüsuf b. Kızıoğlu Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-zamân fî tevârihi'l-a'yân*, nşr. Muhammed Berekât vd. (Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1434), 22: 331.

ğışlamış, ayrıca burada namaz kılınması için bir de mihrap yaptırmıştır. Bundan bir süre sonra el-Melikü'l-Muazzam İsa Emeviyye Camii'ne zaman içinde vakfedilmiş olan, fakat caminin muhtelif yerlerinde dağınık halde bulunan ve içerisinde çok sayıda kitabı ihtiva eden hizânelerin bir araya getirilmesini emrettiğinde toplanan bu kitaplar da Urviyye Dârülhadisi'ne nakledilmiştir.²² Böylece geniş bir kütüphaneye sahip olduğu anlaşılan Urviyye sadece Emeviyye Camii içindeki ders halkaları içinde değil Dımaşk'taki eğitim kurumları arasında da ayrıcalıklı bir konum elde etmiştir.

Emeviyye Camii'ndeki birçok ders mekânı gibi hocası ve öğrencileri için kalacak bir yer imkânı sunmamasına rağmen müstakil bir vakfa sahip olması, bünyesinde kütüphane bulunması ve özellikle Dımaşk'ın ilim merkezi olan caminin bünyesinde yer alması Urviyye Dârulhadisi'nin en önemli ayrıcalığıydı. Vakfedildiği ilk andan itibaren şehrin önde gelen âlimlerinin dârulhadisin şeyhliğini üstlenmiş olmaları da bu duruma işaret etmektedir. Urviyye vakfedildiğinde şeyhliğine Dımaşk'ın önde gelen Şâfiî ailelerinden olan Benî Asâkir'e mensup meşhur fakih Fahreddin b. Asâkir'in (ö. 620/1223) atanmış olması bu açıdan dikkat çekicidir. Eyyûbîler döneminde Dımaşk'ta Cârûhiyye ve Takviyye, Kudüs'te ise Nâsırıyye gibi medreselerde müderrislik yapan İbn Asâkir, Emeviyye Camii'nde amcası *Târihu Medîneti Dımaşk* müellifi meşhur muhaddis ve fakih Ebü'l-Kâsım b. Asâkir'in (ö. 571/1176) Nesr kubbesi altındaki hadis halkasında dersler vermekteydi. Fahreddin b. Asâkir Urviyye vakfedilince burada da hadis dersleri vermeye başladı. Hatta Eyyûbî melikleriyle yaşadığı sorunlar nedeniyle her ne kadar birçok mansıbını kaybetse de Urviyye'de ders vermeye devam etti.²³

22 Ebû Şâme el-Makdisî, *Terâcimü ricâli'l-karneyni's-sâdis ve's-sâbi' ez-Zeyl ale'r-Ravzateyn*, nşr. Muhammed Zâhid b. el-Hasen el-Kevserî (Beyrut: Dâu'l-Cil, 1974), 136. İbn Urve'nin hayatı hakkında ayrıca bkz. Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, 44: 510; Selahaddin Halil b. Aybek Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, nşr. Ahmed el-Arnaût-Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâs, 1420), 4: 70; Ebü'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr 774/1373, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Cize: Dâru Hicr li't-Tibaa ve'n-Neşr, 1424), 17: 122-123.

23 Fahreddin b. Asâkir'in hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Şâme el-Makdisî, *Terâcim*, 138; Ebü'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebû Bekir el-Bermekî el-Erbilî İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâ'iz-zamân*, nşr. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâr Sâdır, 1972), 3: 135; Ebû Nasr Tâceddin İbnü's-Sübkî Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkâfi Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, nşr. Mahmud Muhammed Tanahî, Abdülfettah Muhammed el-Hulvî (Kahire: Matbaatu İsa el-Bâbî el-Halebî, 1964), 8: 179-180; Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1: 83.

Urviyye’de şeyhlik yapan bir diğer dikkat çekici âlim Zekiyüddin el-Birzâlî’dir (ö. 636/1239). Aslen İşbiliyeli olan Birzâlî, önce İskenderiye’ye, oradan Mekke’ye ve sonra Dimaşk’a gelerek Eyyübî ilim hayatının önemli bir parçası olmuştur. Dimaşk’tan sonra ilim tahsili için Horasan’a giden Birzâlî İsfahan, Nişabur, Merv, Hire, Hemedan, Bağdat, Rey, Musul, Tikrit, Erbil, Halep, Harran gibi çok sayıda şehri ziyaret etmiş, yıllar süren seyahatlerinin ardından döndüğü Dimaşk’a yerleşmiş ve bu sırada Urviyye Dârulhadisi’nin şeyhliğine getirilmiştir.²⁴ Birzâlî’nin geniş coğrafyalara uzanan seyahatleri ve güçlü ilmî ilişkiler ağı göz önüne alındığında, yerleşim yeri olarak Dimaşk’ı tercih etmesinde şehrin köklü ve canlı bir ilmî muhite sahip olması belirleyici bir etken olmuştur. Bununla birlikte, özellikle Urviyye Dârulhadisi şeyhliği gibi kendisine Dimaşk’ta tevdi edilen ilmî görev ve mansıpların da bu tercihinde önemli rol oynadığı söylenebilir.

Urviyye’nin uzun yıllar Dimaşk ilim hayatında varlığını devam ettirdiği bilinmektedir. Memlûk döneminde hatiplik, kadılık, çeşitli medreselerde müderrislik gibi görevler üstlenmiş Şâfiî fakih ve muhaddislerinden Şemseddin el-Birmâvî’nin (ö. 831/1428) Urviyye şeyhliğini üstlenmiş olması²⁵ dârulhadisin hem uzun yıllar varlığını devam ettirdiğinin hem de önde gelen âlimlerin buranın şeyhliğini üstlenmeye devam ettiklerinin bir göstergesidir.

2.3. Hıdriyye Medresesi

Çok geniş bir mekân olan Emevî Camii bünyesinde farklı birimler barındırdığına değinilmişti. Bu birimlerden biri de her biri farklı dönemlerde ihdas edilmiş ve “maksûre” olarak adlandırılan özel bölümlerdir. Mihrapların sağında veya solunda bulunan maksûreler aslında halifelerin, önde gelen devlet adamlarının ve onların maiyetlerinin güvenlik vb. endişelerle ibadet sırasında halkla iç içe olmamaları amacıyla ihdas edilmiş mekânlardır.²⁶ Ancak zamanla bu maksûreler başta ders halkalarına ev sahipliği yapmak gibi başka amaçlar için de kullanılır olmuştur.

24 Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-Nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 23: 55-57; Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1: 86-87.

25 Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1: 88.

26 George, *The Umayyad Mosque of Damascus*, 60; Heba Mostafa, “The Early Mosque Revisited: Introduction of the Minbar and Maqşûra,” *Muqarnas* 33 (2016), 1-16.

Memlükler döneminde Emeviyye Camii'nde farklı isimlerle anılan birden fazla maksûre bulunmaktaydı.²⁷ Bu maksûrelerden biri de Hıdriyye olarak bilinen mekândı. Nuaymî'nin Şâfiî medreseleri arasında saydığı Hıdriyye, caminin batı tarafında bulunmaktaydı. Maksûrede ilk dersin ne zaman ve kim tarafından verildiği kesin olarak bilinmemekle beraber Nuaymî'nin medresede ders veren hocaları zikrederken İbn Şeddâd'a (ö. 684/1285) referansta bulunması maksûrede en azından VII. (XIII.) yüzyılın ikinci yarısından önce vakıf destekli derslerin başladığına işaret etmektedir.²⁸ Her ne kadar derslerin vakıf temelli bir eğitim çerçevesinde devam edip etmediğine dair bir bilgi içermese de Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 654/1256) kendi döneminin önemli muhaddisleri arasında sayılan ve çok sayıda kişinin hocası olan Cemâleddin b. el-Harastânî'nin (ö. 614/1218) biyografisinden bahsederken onun Emeviyye Camii'nde bulunan Hıdr maksûresinde hadis dersleri aldığına değinmesi ise maksûredeki derslerin İbn Şeddâd ve Nuaymî'nin isimlerini zikrettiği hocalardan çok daha eskiye gittiğini göstermektedir.²⁹

Hıdriyye'deki derslerin Memlükler dönemine tekabül eden IX. (XV.) yüzyılın ortalarına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Nuaymî'nin hakkında malumat sahibi olabildiği son müderrisinin 834 (1430) yılında vefat ettiğini belirtmesi medresenin en azından bu tarihe kadar ilmi faaliyetlere ev sahipliği yapmaya devam ettiğini göstermektedir.³⁰

2.4. Gazzâliyye Medresesi

Kaynakların çoğu zaman Gazzâliyye Medresesi olarak zikrettikleri mekân aslında Emeviyye Camii'nin kuzey batısında yer alan ve daha çok Meşhed-i Osman olarak adlandırılan zâviyede devam eden ders halkasının adıdır. Bu nedenle Dimaşk medreselerini konu edinen ilk müelliflerden olan İbn Şeddâd buradan Gazzâliyye Zâviyesi olarak bahseder, ancak zâviyenin burada ders okutan Nasr el-Makdisî'ye (ö. 490/1096) nispetle Nâsriyye olarak da anıldığını söyler.³¹ Nasr el-Makdisî muhtemelen zâviyede ders okutan ilk

27 Bkz. Bâsime Yûsuf Ahmed Ebû Lihiye, "el-Câmiü'l-Ümevî fî Dimaşk fi'l-asri'l-Memlûkiyyi'l-evvel (1250-1382/648-784)" (Yüksek Lisans Tezi, Câmi'atü'n-Necâh el-Vataniyye, 2019), 53-54, 174.

28 Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1: 276.

29 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22: 226.

30 Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1: 276.

31 Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. Ali b. İbrâhîm İbn Şeddâd, *el-Alâku'l-hatîre fî*

isim olduğundan zâviye onun adıyla da meşhur olmuştur. Gazzâlî de Dımaşk'a geldiğinde onun zâviyedeki fıkıh derslerine katılmış ve onunla münazaralarda bulunmuştur.³²

Zâviyenin Gazzâliyye adıyla meşhur olmasının sebebi Ebû Hâmid el-Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) Dımaşk'a geldiği sırada burada kalması ve ilmî çalışmalarını şehirde kaldığı sürece burada sürdürmüş olmasıdır. Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde müderrislik yaptığı dönemde içine düştüğü buhranı aşmak için Hac yapmaya karar veren Gazzâlî, yolculuğu sırasında bir itikaf dönemi olarak nitelendirdiği zaman aralığını Dımaşk'ta geçirmiştir.³³ 489 (1096) yılında Dımaşk'a gelen Gazzâlî önce Emeviyye Camii yakınında bulunan şehrin en önemli sûfî kurumu olan Sümeysâtiyye Hankahına yerleşmek istemiş, ancak burada kalan sûfiler kendisini tanımadıklarından buna izin vermemişlerdir. Bunun üzerine Gazzâlî, Emeviyye Camii'nin kuzey batısında yer alan bir zâviyede kalmaya başlamış, ancak bir süre sonra hankahtakiler onu tanıyıp ilmî derinliğini fark ettiklerinde gelip kendisinden özür dilemiş ve Sümeysâtiyye'de onu bir süre misafir etmişlerdir.³⁴

İslam dünyasında ilminin derinliği ve eserleriyle büyük bir şöhrete sahip Gazzâlî gibi önemli bir ismin Dımaşk'ta bulunduğu sırada ikamet ettiği zâviye, Dımaşk'tan ayrılmasından sonra onun adına nispetle Gazzâliyye Zâviyesi olarak anılmış, burada bir müderrisin kontrolünde devam eden vakıf temelli ders halkalarından dolayı aynı zamanda Gazzâliyye Medresesi diye de meşhur olmuştur.

Emeviyye Camii'nde Gazzâliyye Medresesi olarak bilinen zâviyede ilk dersin ne zaman ve kim tarafından verildiği kesin olarak bilinmese de Nasr el-Makdisî'nin derslerinden hareketle en azından V. (XI.) yüzyılın ortalarından itibaren burada hoca etrafında düzenli bir ilmî faaliyetin mevcudiyeti takip edilebilmektedir. Ancak bu ders faaliyetinin ilk zamanlarda vakıf destekli olmadığı, zâviyedeki ilmî faaliyetin ilerleyen dönemde vakıf desteğiyle kurumsal bir kimlik kazandığı anlaşılmaktadır. Nasr el-Makdisî'nin

zikri ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre, nşr. Sâmî ed-Dehhân (Dımaşk: el-Ma'hedü'l-Fransî li'd-Dirâsâti'l-Arabiyye, 1956), 247.

32 Hamdi Döndüren, "Makdisî, Nasr b. İbrâhim," *TDV İslâm Ansiklopedisi* (eriş. tar. 24 Mayıs 2025).

33 Bkz. Ebû Hâmid Gazzâlî, *Dalâletten Kurtuluş el-Munkız mine'd-dalâl ve'l-muhsih bi'l-ahvâl*, çev. Mahmut Kaya - Cüneyt Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2022), 90. Gazzâlî'nin Bağdat'ı terk etmesinin arkasında yatan sebeplere dair bazı değerlendirmeler için ayrıca bkz. Gazzâlî, *Dalâletten Kurtuluş*, 28.

34 İbn Şeddâd, *el-Alâku'l-hatîre*, 246-247.

Dımaşk'ta kaldığı süre boyunca hiç kimseden yardım kabul etmediği, geçimini Nablus'ta bulunan arazisinden elde ettiği gelirlerle sağladığı,³⁵ zâviyedeki derslerini ise hiçbir destek almadan hasbî olarak devam ettirdiği bilinmektedir.³⁶ Dolayısıyla zâviyedeki derslerin Nasr el-Makdisî'den de sonraki zamanda vakıflarla destelenmiş olduğunu iddia etmek yanlış olmayacaktır.

Nasr el-Makdisî'nin vefatının ardından yaklaşık bir asır kadar vakıf desteği olmaksızın devam ettiği anlaşılan Gazzâliyye'deki ders halkaları muhtemelen Selâhaddin Eyyûbî'nin (567-589/1171-1193) Dımaşk'a hâkim olmasının hemen ardından farklı bir kimliğe bürünmüş görünmektedir. Nureddin Zengî'nin (541-569/1146-1174) vefatından kısa bir süre sonra Dımaşk'a hâkim olan Selâhaddin, şehirdeki ilim ehlinin himayesi için birçok girişimde bulunurken 572 (1176) yılında Dımaşk'ın dış bölgelerinde bulunan bir köyü de Gazzâliyye Medresesi için vakfetmiş, dönemin en seçkin Şâfiî fakihlerinden Kutbüddin en-Nîsâbü'rî'yi (ö. 578/1183) de hem vakfın nâzırlığına hem de vakıf desteği sağladığı halkanın müderrisliğine getirmiştir.³⁷

Medresede ders veren müderrislerinin sayısı ve kimlikleri hakkında tarih ve tabakât kaynaklarında zengin malumât bulunması, Dımaşk'ta yaşamış önde gelen çok sayıda âlimin burada görev yapmış olması Gazzâliyye Medresesi'nin özellikle Zengî, Eyyûbî ve Memlük dönemleri boyunca Dımaşk'ın en önemli ilim merkezlerinden biri olduğuna işaret etmektedir. Nasr el-Makdisî, Gazzâlî ve Kutbüddin en-Nîsâbü'rî dışında medrese de görev yapmış müderrisler arasında Şerefüddîn İbn Ebî Asrûn (ö. 585/1189), İzzeddin b. Abdüsselâm (ö. 660/1262), Celâlüddin el-Kazvîni (ö. 739/1338), Tâceddin es-Sübki (ö. 771/1370), İbn Abdülber es-Sübki (ö. 777/1375), Bikâî (ö. 885/1480) gibi meşhur birçok âlime rastlamak mümkündür.³⁸

2.5. Kûsiyye Medresesi

Kûsiyye, bazı kaynaklarda müstakil bir medrese olarak geçse de aslında Emeviyye Camii bünyesindeki ders halkalarından biriydi. Nuaymî halkanın caminin avludan harem bölümüne geçilen ana

35 Döndüren, "Makdisî, Nasr B. İbrâhim."

36 Almevî, *Muhtasaru Tenbihi't-tâlib*, 70.

37 Safedî, *el-Vâfi*, 29: 61; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 16: 518; Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1: 414.

38 Gazzâliyye'de müderrislik yapan ulema hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1: 414-427; Almevî, *Muhtasaru Tenbihi't-tâlib*, 69-70.

kapısı olan Bâbü'l-Berâde'nin karşısında yer aldığını belirtmektedir. İbn Şeddâd halkanın vâkının kim olduğunu bilinmediğini belirtmekte³⁹, Nuaymî ise ümera sınıfından âlim bir zat olduğu anlaşılan Cemâlû'l-İslâm Şihâbeddin Ebû'l-Mehâmid el-Kûsî'nin (ö. 653/1255) medresenin hem vâkırı hem de ilk müderrisi olduğunu zikretmektedir.⁴⁰

Kûsiyye Medresesi hem Eyyûbîler döneminde ulemanın vakıflar yoluyla sistematik şekilde ve farklı vakıf tipleriyle desteklendiğinin, hem devlet adamlarının aynı zamanda âlim kimlikleriyle ilmî hayata katıldıklarının, hem de Emeviyye Camii'nin bir ilim merkezi olarak farklı kesimlerden hamilik kaygısı taşıyanların gözde mekân olduğunun en iyi örneklerinden birini teşkil etmektedir. Medresenin kurucusu ve ilk müderrisi Şihâbeddin el-Kûsî, Mısır'ın güneyinde yer alan Kûs şehrinde doğmuş, daha sona önce Kahire'ye, ardından da Dımaşk'a gitmiş ve buraya yerleşmiştir. Dımaşk'ta el-Melikü'l-Âdil Seyfeddin'in (596-615/1200-1218) kudretli veziri Safiyüddin İbn Şükr'ün (ö. 622/1225)⁴¹ maiyeti arasına giren Kûsî, birçok şehre elçi olarak gönderilmiş ve beytûlmâl vekilliği⁴² görevini üstlenmiştir. Özellikle Dımaşk'ta önde gelen birçok âlimden ilim tahsil eden Kûsî, fakih, edip, fâzıl, güzel konuşan bir kimse olarak tanınmıştır. Bütün bu özellikleriyle o, hem Dımaşk ümerası hem de uleması arasında kendisine saygın bir yer edinmiştir. Emeviyye Camii'ndeki halkasında dersler veren Kûsî, aynı zamanda Dımaşk'ta yine kendi adına nispetle Kûsiyye denilen bir dârülhadis yaptırmış, vefat ettiğinde buradaki türbesine defnedilmiştir.⁴³

39 İbn Şeddâd, *el-Alâku'l-hatîre*, 247.

40 Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1: 438.

41 İbn Şükr, Selâhaddin Eyyûbî döneminde Eyyûbîler'in hizmetine girmiş ve onun zamanında Mısır divanlarında görev almıştı. el-Melikü'l-Âdil Seyfeddin döneminde vezirlik yapan İbn Şükr, daha sonra görevinden azledilerek Âmid'e sürgüne gönderilmiş, ancak el-Melikü'l-Kâmil Muhammed sultan olunca onu Mısır'a çağırması ve yeniden vezirliğe getirmiştir. İbn Şükr'ün kendisi de ilimle meşgul olan ve ulemayı himaye eden bir devlet adamı olarak bilinmekteydi. Mâlikî fakihleri arasında sayılan İbn Şükr, Kahire'de bir medrese inşa ettirmiş, ayrıca Dımaşk'ta çeşitli hayır hizmetlerinde bulunmuştur. Bkz. Ramazan Şeşen, *Selâhaddin Eyyûbî ve Devri* (İstanbul: İslam Tarihi, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı (İSAR), 2000), 489-490.

42 Eyyûbîler ve Memlûkler döneminde darûlâdle bağlı olarak çalışan beytûlmâl vekili beytûlmâl ile ilgili alım satım işlerine bakan görevliye denilmekteydi. Bkz. İsmail Yigit, "Memlûkler," *TDV İslâm Ansiklopedisi* (eriş. tar. 31 Mayıs 2025).

43 Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1: 438; Ebû's-Sıdk Takıyyüddin Ebû Bekr b. Ahmed İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-şâfiyye*, thk. tsh.: Hafız Abdülhalim Han (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1987), 2: 103; Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, nşr. Mahmûd el-Arnaût (Dımaşk: Dâru İbn Kesir, 1991), 7: 449.

Kaynaklarda medresenin vakıfları ya da buradaki işleyişe dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Nuaymî'nin medresede görev yapan müderrisler hakkında verdiği bilgilerden Kûsiyye'deki derslerin Memlûkler'in son zamanlarına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁴

2.6. Tâciyye Medresesi

Nuaymî'deki bilgilerden hareketle Emeviyye Camii'nin kuzey doğusunda, Hz. Hüseyin meşhedi bitişiğinde yer alan zâviyenin Eyyûbîler döneminden itibaren Tâciyye Medresesi olarak anılmaya başladığı anlaşılmaktadır. Nuaymî'nin aktardığına göre önceleri Sellâriyye ve İbn Sinân maksûresi olarak da bilinen zâviye dil ve kıraat âlimi meşhur muhaddis Tâceddin Ebü'l-Yümn el-Kindî'nin (ö. 613/1217) burada ders vermeye başlamasından sonra onun adına nispetle Tâciyye olarak anılmaya başlamıştır.⁴⁵

Medreseye adını veren Ebü'l-Yümn el-Kindî aslen Bağdatlı olup çok küçük yaştan itibaren ilim tahsiline yönelmiş, özellikle Kur'ân ve dil ilimlerine dair birçok hocadan ders almış ve bu ilimlerde derinleşmişti. Yirmili yaşlarının başında Hemedan'a giderek burada Hanefî fikhî tahsil eden Kindî, ilerleyen yıllarda Halep, Anadolu ve nihayet Mısır'a gitmiş, burada Fâtımî kütüphanelerinden kalma eserlerle ilgilenmiştir. Mısır'da bulunduğu sırada Selâhaddin Eyyûbî'nin yeğeni İzzeddin Ferruḥşâh b. Şehinşâh ile tanışmış ve önce ona, sonra da Ba'lebek meliki olan oğlu el-Melikü'l-Emced'e dersler vermiştir. Selâhaddin Eyyûbî'nin vefatından sonra onun yerine geçen oğlu el-Melikü'l-Efdal Ali zamanında Dımaşk'a gelen Kindî şehrin önde gelen âlimleri arasında yer almıştır. Burada ilerleyen dönemde başta el-Melikü'l-Muazzam İsa olmak üzere melik ve emîrlerin büyük saygısını kazanmış, eserler telif etmiş, çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Özellikle el-Melikü'l-Muazzam ile aralarında çok güçlü bir ilişki olduğundan bahsedilen Kindî'nin onun ilmî açıdan yetişmesinde büyük etkisi olduğu bilinmektedir.⁴⁶

44 Kûsiyye'de görev yapan müderrisler hakkında bilgi için bkz. Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1: 439-440.

45 Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1: 483.

46 el-Muazzam, Kindî'den okuduğu eserler arasında Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı, Ebû Ali el-Fârîsî'nin *el-İzâh* ve *el-Hamâse* adlı eserleri, Zemahşerî'nin *el-Mufasssal*'ı yer almaktadır. el-Muazzam'ın akşamları Dımaşk kalesinden koltuğunun altında kitaplarıyla inerek Tâcüddin el-Kindî'nin derslerine gittiği belirtilmektedir. Harun Yılmaz, "el-Melikü'l-Muazzam ve Döneminde Dımaşk'ta Kurulan Medreseler (615-624/1218-1227)" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2008), 45.

Kindî vefat ettiğinde arkasında Kur'ân, hadis, fıkıh, dil, şiir, nahiv ve sarf, antik ilimler, tıp ve daha pek çok sahada yazılmış 761 cilt eseri Emeviyye Câmii'ndeki zâviyesine vakfetmiş, fakat bu eserler zamanla dağılmıştır. Hayatının erken dönemlerinde Hanbelî mezhebine mensup olan Kindî daha sonra Hanefî mezhebine geçmiştir.⁴⁷ Nitekim Nuaymî de Tâciyye Medresesini Hanefî medreseleri arasında zikretmektedir.⁴⁸

Kindî'nin vefatından sonra Tâciyye'de kimlerin müderrislik yaptığına dair kaynaklarda pek bilgi yer almaz. Ancak 765 (1364) yılında Dımaşk'ta Emîr Seyfeddin Mengliboğa tarafından gerçekleştirilen bazı düzenlemeler sırasında Tâciyye Medresesi'nin Hanefî müderrisinin şehirdeki hatiplik görevlerinden birine getirildiğine dair kayıt Memlûkler döneminde Emeviyye Camii'ndeki zâviyede Hanefî fıkının tedrisinin devam ettiğini ve zâviyenin hala aynı isimle anıldığını göstermektedir.⁴⁹

2.7. Sefîniyye Medresesi

Sefîniyye Medresesi'nin vâkîfı hakkında kaynaklarda bir bilgi bulunmamakla birlikte Nuaymî buranın da Emeviyye Camii'ndeki ders halkalarından biri olduğunu belirtmektedir. Vâkıfının kim olduğunun bilinmediğine dair kayıt bu ders halkasının bir vakfının bulunduğu, medrese olarak anılmasının sebebinin de bu durum olduğuna işaret etmektedir. Medresenin bilinen ilk müderrisinin Rükneddin Abdurrahman b. Sultân et-Temîmî (ö. 695/1296) olması, onun ardından ise müderrisliği Sadreddin İbrahim b. Ahmed b. Ukbe'nin (ö. 697/1298) üstlenmesi medresenin Eyyûbîler'in sonu ya da Memlûkler'in erken döneminde kurulduğunu düşündürmektedir. Ayrıca Nuaymî'nin Memlûkler döneminde medresede görev yapmış bazı müderrislerin adlarını zikrederken kendi dönemindeki isimlere de yer vermesi buradaki ilmî faaliyetin uzun süreli olduğuna işaret etmektedir.⁵⁰

47 Ebü'l-Yümn el-Kindî'nin hayatı hakkında bilgi için bkz. Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1: 483-487; Yılmaz, "el-Melikü'l-Muazzam," 44-46.

48 Bkz. Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1: 483-487.

49 Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 18: 692.

50 Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1: 529-530; Almevî, *Muhtasarü Tenbihi't-tâlib*, 88. Diğer yandan Nuaymî *ed-Dâris*'te Sefîniyye'yi Hanefî medreseleri arasında sayarken eserin başka bir yerinde aynı medreseden Hanbelîler için vakfedilmiş bir halka olarak bahseder. Bkz. Nu'aymî, *ed-Dâris*, 2: 121. Bununla birlikte medresenin ilk müderrisleri Rükneddin et-Temîmî ve Sadreddin b. Ukbe'nin yaşadıkları dönemin önde gelen Hanefî fakihleri arasında yer almaları medresenin Hanefîler için vakfedilmiş olduğunu teyit

2.8. İzzıyye Hanefiyye Medresesi

Emeviyye Camii'ndeki Hanefiler için vakfedilmiş medreselerden biri olan İzzıyye'nin vâkıfı Eyyûbîler'in Dimaşk meliklerinden el-Melikü'l-Muazzam İsa döneminde onun üstadârlığını⁵¹ yapan ve el-Muazzam'dan sonraki dönemde de Eyyûbî siyasetinde etkili olmuş önde gelen emîrlerden biri olan İzzeddin Aybek el-Muazzamî'dir (ö. 647/1249).⁵²

İzzıyye Hanefiyye'nin kuruluş ve işleyiş tarihine dair anlatılar medresenin kurulduğu dönemin siyasi ve ilmî tarihine dair önemli ip uçları sunmaktadır. İzzıyye Hanefiyye, Eyyûbîler döneminde siyasi elitin vakıflar yoluyla ulemayı himayeye verdiği önemin yanı sıra VII. (XIII.) yüzyılın ilk yarısında Müslümanlarla Haçlılar arasında süregelen mücadeleden, Müslümanlar nazarında Kudüs'ün devam eden siyasi ve askerî belirsizliğini yansıtan en dikkat çekici örneklerinden birini teşkil etmektedir. Zira medresenin vâkıfı İzzeddin el-Muazzamî, İzzıyye Hanefiyye dışında Hanefî mezhebi müntesipleri için Dimaşk ilim hayatında çok daha fazla iz bırakmış iki medrese daha vakfetmiştir. Bunlardan biri Dimaşk surları dışındaki İzzıyye Berrâniye⁵³ ve diğeri de sur içinde kurulan İzzıyye Cevvâniyye⁵⁴ medreseleridir. İbn Şeddâd ve ondan nakille Nuaymî'nin İzzıyye Hanefiyye olarak bahsettiği medrese ise Emeviyye Camii'nin kuzey doğusunda yer alan Meşhed-i Hüseyin yakınlarında bulunan bir ders halkasıdır.⁵⁵ İzzeddin Aybek vakfetmiş olduğu bu üç medreseyle Dimaşk'ta ulemayı sistematik bir şekilde himaye ederek şehirdeki ilmî hayatın canlılığına büyük katkı sunmuştur.

Bütün bunların yanında dönemin kaynaklarının aktardığına göre İzzıyye Hanefiyye Medresesi aslında Kudüs'te kurulmuş bir vakıf

etmektedir. Bkz. Alâuddin Ebû Muhammed el-Kâsım b. Muhammed b. Yûsuf el-İşbîlî ed-Dimaşkî el-Birzâlî, *el-Muktefî alâ Kitâbi'r-Ravzateyn (Târihu'l-Birzâlî)*, nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut, Lübnan: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2006), 2: 427; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 52: 270; Safedî, *el-Vâfî*, 5: 205.

51 Üstadâr veya üstâzüddâr olarak bilinen görevli Eyyûbîler döneminde sultanın sarayının en önemli görevlilerinden biriydi. Sultanın maiyetindeki emîrler arasından seçilen üstâdâr sultan tarafından menşurla tayin edilirdi. Sarayın emniyeti, inşaat işleri, mutfak vb. saraya girip çıkan her şey onun sorumluluğundaydı. Sultandan başka önde gelen meliklerin de kendi üstâdârları bulunmaktaydı. Bkz. Şeşen, *Selâhaddin Eyyûbî ve Devri*, 242.

52 İzzeddin Aybek'in hayatı hakkında detaylı bilgi için bkz. Safedî, *el-Vâfî*, 9: 269.

53 Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1: 550-555; Bedrân, *Münâdemetü'l-atlâl*, 183-185.

54 İbn Şeddâd, *el-Alâku'l-hatîre*, 215; Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1: 555-557; Bedrân, *Münâdemetü'l-atlâl*, 186.

55 İbn Şeddâd, *el-Alâku'l-hatîre*, 216; Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1: 557-558.

iken Haçlılarla devam eden mücadeleler sırasında şehrin değişen statüsü sonucu Dımaşk'a taşınmak zorunda kalmıştır. İzzeddin el-Muazzamî Kudüs'te bir medrese inşa ettirmiş, medrese vakfiyesinde Kudüs Müslümanların elinde kaldığı sürece medresenin faaliyetlerine burada devam etmesini, şayet şehir Haçlılar tarafından tekrar işgal edilip Müslümanların elinden çıkacak olursa vakfın Dımaşk'ta Emeviyye Camii'ne taşınmasını şart koşmuştur. Kaynaklarda Kudüs'teki vakfın Emeviyye Camii'ne taşındığı belirtilmekte ve burada ders veren çok sayıda müderristen bahsedilmekte, ayrıca Kudüs yeniden Müslümanların hakimiyetine döndükten sonra da Kudüs'te faaliyetlerine yeniden başladığı belirtilmektedir.⁵⁶ Kudüs'teki vakıf muhtemelen 627 (1229) yılında Haçlılarla yapılan ve Müslümanların Harem-i Şerîf dışında Kudüs'e girişini yasaklayan anlaşmanın ardından işlevini yitirmiş ve medresedeki dersler vakfiyesinde şart koşulduğu üzere Emeviyye Camii'ne intikal etmiş, 642 (1244) yılında Kudüs yeniden Müslümanların hakimiyetine geçtikten sonra ise asıl merkezi olan Kudüs'te faaliyetlerine yeniden başlamış olmalıdır.

2.9. Müneccâiyye Medresesi

İbn Şeddâd ve Nuaymî'nin Emeviyye Camii'nde bir zâviye olduğunu belirtip bir medrese olarak tanımladığı Müneccâiyye'nin Memlûkler döneminde Hanbelî fıkhnın tedrisine hasredilmiş bir ders halkası olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁷

Medreseye adını veren Zeynüddin Osman b. Es'ad b. el-Müneccâ (ö. 695/1296) Dımaşk'ta Hanbelî ilim geleneğinin güçlü temsilcilerinden olan Müneccâ ailesine mensuptur. Müneccâ ailesi, Kudâme ve Şîrâzî aileleriyle birlikte Dımaşk'ın en güçlü üç Hanbelî ailesinden biridir. Ailenin kurucusu olarak kabul edilen Ebû'l-Me'âlî Es'ad el-Maarrî (ö. 606/1209) Nureddin Zengî döneminde Maarretünnuman'dan⁵⁸ göç ederek Dımaşk'a yerleşmiş ve bir süre Harran kadılığı yapmıştır. Zaman içerisinde Dımaşk'ın önde gelen ulema ailelerinden biri haline gelen Müneccâ ailesi özellikle Eyyübîler ve Memlûkler dönemlerinde çok sayıda Hanbelî fakih, devlet adamı, tüccar ve danışman yetiştirmiş olmasıyla bi-

56 İbn Şeddâd, *el-Alâku'l-hatîre*, 216-217; Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1: 558.

57 İbn Şeddâd, *el-Alâku'l-hatîre*, 259; Nu'aymî, *ed-Dâris*, 2: 120.

58 Bilâdüşşam'ın kuzeybatısında, Halep'in güneyinde bulunan tarihi bir şehir. Bkz. Işın Demirkent, "Maarretünnu'mân," *TDV İslâm Ansiklopedisi* (eriş. tar. 16 Ağustos 2025).

linmektedir.⁵⁹ Müneccâiyye Medresesi'nde ders veren ilk kişi olan Zeynüddin İbnü'l-Müneccâ da bir ulema ailesinin içerisinde yetişmiş olmanın sağladığı imkanla hem kendi aile büyüklerinin hem de özellikle büyük Hanbelî fakihi Muvaffakuddin b. Kudâme'nin talebelerinden ilim tahsil etmiş, Dimaşk'taki hayatı boyunca eser telifi, fetva vermek ve ders okutmakla vaktini geçirmiş ve şehirdeki Hanbelî geleneğin en önemli isimlerinden biri haline gelmiştir. İbnü'l-Müneccâ'nın vaktinin çoğunu Emeviyye Camii'nde geçirdiği ve Nesr kubbesinin batısındaki ikinci sütunda ders okuttuğu belirtilmektedir.⁶⁰ Kardeşi Sadreddin b. Müneccâ ise Dimaşk'taki bir diğer önemli Hanbelî medresesi olan Sadriye Medresesi'nin vâkıfidır.⁶¹

Emeviyye Camii'nde Hanbelîler'in birden fazla ders halkasının bulunduğu bilinmektedir. Müneccâiyye diye bilinen halkasında otuz yıldan fazla süre ders okuttuğu bilinen⁶² Zeynüddin İbnü'l-Müneccâ'dan sonra halkanın başka bir hoca tarafından devam ettirilip ettirilmediği konusunda kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır. Bu durum Müneccâiyye'deki derslerin halkanın kurucusu Zeynüddin b. Müneccâ'nın vefatından sonra muhtemelen devam etmediğine, devam etse bile bu ders halkasının kurucunun adına nispetle anılmadığına işaret etmektedir.

2.10. Hanefiyye Maksûresi

Camilerde mihrab ve bazı camilerde mihrabın yakınında yer alan maksurelerde düzenli ya da düzensiz ders halkalarının teşekkülü İslam'ın erken dönemlerine kadar uzanır. Bu açıdan camilerdeki mihraplar imamların namaz kıldırarak bölümler olduğu gibi zaman zaman ders halkasına ev sahipliği yapan mekânlar da olagelmışlerdir. Her ne kadar farklı zamanlarda bu ayrıcalığa erişmiş olsalar da Memlûkler dönemine gelindiğinde Emeviyye Camii'nde dört Sünnî fıkıh mezhebi müntesipleri için tahsis edilmiş ayrı mihraplar bulunmaktaydı. Bununla birlikte Hanefîler'in camide kendilerine ait bir mihrab edinmeleri Memlûkler döneminden çok daha önceye dayanmaktadır.

59 Bkz. Joan Elizabeth Gilbert, "The Ulama of Medieval Damascus and the International World of Islamic Scholarship" (Doktora Tezi, University of California, 1977), 177.

60 Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, 52: 278-282; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 17: 687-688.

61 Safedî, *el-Vâfi*, 19: 308; Nu'aymî, *ed-Dâris*, 2: 86-91.

62 Muhammed Usame Onuş, "VI.-VII. Asırlarda Dimaşk Hanbelîliği" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2020), 96.

İbn Şeddâd Emeviyye Camii'nde Hanefîler'e tahsis edilmiş mihrap ve maksureden bahsederken buranın Hanefî ve Şâfiîlerin ortak kullanımına hasredildiğini ve bu ortaklığın tedris ve namaz kıldırma faaliyetleriyle alakalı olduğunu belirtir.⁶³ Nuaymî'de ise Hanefî maksûresinin tedris faaliyetleriyle ilgisi tümüyle olmasa da bir ölçüde daha net anlaşılmaktadır. O, Eyyûbîler dönemine uzanan bir silsile ile burada daha çok imamlik vazifesini üstlenmiş ulemanın isimlerini zikrederken bu isimlerin maksûrede eğitim faaliyetleri yürüttüklerine dair doğrudan bir ifade kullanmaz. Ancak Memlûkler dönemi önde gelen âlim ve devlet adamlarından Fahreddin b. Fazlullâh el-Kâtib'in (ö. 732/1332) Emeviyye Camii'nde gerçekleştirdiği bazı inşa ve düzenlemelerden itibaren Hanefî mihrap ve maksuresinde görev yapan ulemanın burada dersler de vermeye başladığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Nuaymî'de buranın Şâfiîler ile ortak kullanıldığında dair bir ifade yer almadığı gibi burada görev yapan ulemanın hepsinin Hanefî mezhebine mensup olduğu, dolayısıyla buradaki tedris faaliyetinin de Hanefîler'in uhdesinde devam ettiği anlaşılmaktadır.⁶⁴

Fahreddin b. Fazlullâh Kiptî asıllı bir Hıristiyan iken daha sonra Müslüman olmuş, özellikle ilim ehli için kurduğu vakıflarla, iyilik ve ihsanlarıyla bilinen hayırsever bir kimseydi.⁶⁵ Muhammed b. Kalavûn döneminde nâzır-ü'l-cüyûş görevini üstlenen İbn Fazlullâh, Kudüs'te Meğâribe Camii yakınlarında ve Harem-i Şerif surları içerisinde kendi adına nispetle Fahriyye olarak bilinen bir medrese daha inşa ettirmiştir.⁶⁶ Emeviyye Camii'nde Hanefî mihrabının yeri değiştirildiğinde de Hanefî maksûresi için bir vakıf kurmuş ve maksûredeki vakıf destekli dersler muhtemelen bu tarihten itibaren başlamıştır.⁶⁷

2.11. Mâlikî Zâviyesi

Emeviyye Camii'ndeki ders halkalarından biri de Mâlikî zâviyesi⁶⁸ olarak bilinen ve caminin batısında yer alan mekânda devam eden

63 Bkz. İbn Şeddâd, *el-Alâku'l-hatîre*, 264.

64 Bkz. Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1: 606.

65 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 18: 349-350.

66 Muhammed Enes Midilli, *Memlûk Kudüs'ünde Âlimler ve Eğitim Kurumları* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2025), 313-314.

67 Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1: 606; Bedrân, *Münâdemetü'l-atlâl*, 212.

68 Zâviye teriminin İslam eğitim tarihindeki çok yönlü kullanımı hakkında bazı değerlendirmeler için bkz. Midilli, "From Learning Circles to Endowed Institutions," 297-299.

ilmî faaliyetlerdir. Selâhaddin Eyyûbî'nin Dımaşk'a hâkim olmasından sonra Mâlikî fıkhnın tedrisi için vakfedilen zâviye sultanın dört sünnî mezhebe mensup ilim ehlinin himayesine vermiş olduğu önemin bir tezahürü olarak Dımaşk'ta Mâlikî mezhebi müntesiplerine tahsis edilmiş az sayıdaki vakıftan biridir.

Nitekim Zengî, Eyyûbî ve Memlûk dönemleri değerlendirildiğinde Mâlikîler diğer Sünnî mezhep müntesipleriyle mukayese edildiklerinde Dımaşk'taki en küçük grubu oluşturmaktaydılar. Bununla birlikte söz konusu dönemlerde şehrin İslam dünyasının siyasi, ekonomik ve sosyal merkezlerinden biri olması, coğrafi konumu itibarıyla merkezî bir noktada yer alması, birçok hac güzergâhının üzerinde bulunması, İslam'ın ilk asırlarından itibaren ilmî bir merkez olarak temayüz etmesi, özellikle Zengî ve Eyyûbî dönemleriyle birlikte artan siyasî öneminin şehrin ilmî-entelektüel kimliğini pekiştirmesi gibi hususlar Dımaşk'ta birçok mezhebin bir arada bulunmasının temel sebebiydi. Hicaz ve Mısır şehirlerindeki durumla mukayese edildiğinde Dımaşk'ta Mâlikîlik her ne kadar daha küçük bir grup tarafından temsil ediliyor olsa da özellikle Kuzey Afrika ve Endülüs bölgesinden gelerek şehre yerleşen ulema, mezhebin şehirde etkin bir şekilde varlığını devam ettirmesini sağlamaktaydı.

Selâhaddin Eyyûbî döneminde özellikle Kahire ve Kudüs'te ilim ehli için çok sayıda medrese vakfedilmiştir. Hatta bu medreselerden bazıları bizzat sultan tarafından kurulmuştur. Şîî-İsmâîlî Fâtımîler'den alınan Kahire ve Haçlılardan kurtarılan Kudüs'te Sünnî İslam kültürünün bu şehirlerde yeniden yerleşmesi Selâhaddin için daha öncelikli bir mesele olmuş, bu durumun da etkisiyle Selâhaddin Dımaşk'ta ilim ehli için başlattığı hiçbir inşaatı bitirememiştir.⁶⁹ Bu nedenle onun Dımaşk'ın en önemli merkezi olan Emeviyye Camii'nde bir zâviyeyi Mâlikîler için vakfetmiş olması anlamlıdır.

Müderresliğine önde gelen âlimlerin getirilmiş olması Mâlikî Zâviyesi'nin Dımaşk'taki Mâlikî ilim çevresinin en prestijli merkezlerinden biri olduğuna işaret etmektedir. Selâhaddin Eyyûbî'nin zâviyeyi vakfettikten sonra buraya kimi müderres olarak tayin ettiğine dair kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır. Zâviyede müderreslik yaptığı bilinen ilk isim ise Burhâneddin Ali b. Allûş'tur (ö. 616/1219). Fıkıh ve Arap dili konularında âlim bir kimse olan İbn Allûş özellikle hadis bilgisini Mağrip ulemasından edinmiş bir kim-

69 Konu hakkında bazı değerlendirmeler için bkz. Yılmaz, *Ulema ve Medrese*, 247-248.

seydi.⁷⁰ Onun ardından zâviyede müderrislik yaptığı bilinen isim aynı zamanda zâviyede ikamet ettiği de belirtilen Ebû'l-Hasen Ali b. el-Merrâkûşî'dir (ö. 625/1228).⁷¹

Mâlikî zâviyesinde müderrislik yapmış ulema arasında en dikkat çekici isim şüphesiz meşhur Mâlikî fakih İbnü'l-Hâcib'dir (ö. 646/1249). 570'te (1175) Mısır'ın Kûs şehrinde doğan İbnü'l-Hâcib, küçük yaşta Kahire'ye gelerek burada dönemin önde gelen âlimlerinden ilim tahsil etmiş ve yetkin bir âlim olarak bazı medreselerde müderrislik yapmaya başlamıştır. 617 (1220) yılında Kahire'den ayrılarak önce birkaç ay kalacağı Kudüs'e oradan da daha önceleri birkaç kez ziyaret etmiş olduğu Dımaşk'a gelen İbnü'l-Hâcib, özellikle bir dil âlimi ve Mâlikî fakihi olarak Dımaşk'ın parlak ilim hayatının uzun yıllar önemli bir parçası olmuştur. Dımaşk'a gelişinin ardından Emeviyye Camii'ndeki Mâlikî zâviyesinde ders vermeye başlayan İbnü'l-Hacib, 633 (1235) yılında Kerek emirinin davetiyle buraya gidene kadar zâviyede ders okutmaya devam etmiş olmalıdır. Kısa bir süre sonra Kerek'ten tekrar Dımaşk'a dönen İbnü'l-Hâcib 638 (1240) yılında şehirden kesin olarak ayrılarak Kahire'ye gitmiştir.⁷²

İbnü'l-Hâcib'in Dımaşk'tan ayrılışından sonra Mâlikî zâviyesinin müderrisliğine kimin getirildiğine dair kaynaklarda herhangi bir kayıt yoktur. Ancak İbn Kesîr'in 644 (1246) yılında Ziyâüddin Abdurrahman el-İmâdî'nin (ö. 644/1246) aralarında Mâlikî zâviyesindeki müderrisliğin de bulunduğu İbnü'l-Hâcib'in vazifelerini üstlendiği şeklindeki kaydı, İbnü'l-Hâcib'in ayrılışından sonraki altı yıl boyunca Mâlikî zâviyesindeki derslerin kesintiye uğradığına işaret etmektedir.⁷³ İmâdî'den sonra zâviyede müderrisliği üstlendiği bilinen isim ise aynı zamanda Dımaşk'ta Malikî kâdilkudâtılığı da yapmış olan Cemâleddin Ebû Yakûb Yusuf ez-Zevvâvî'dir (ö. 683/1285). Bir hac yolculuğu sırasında vefat eden Cemâleddin ez-Zevvâvî'nin ardından zâviyenin müderrisliğini sırasıyla Cemâleddin eş-Şüreyşî (ö. 685/1286)⁷⁴, Ebû İshak el-Levrî

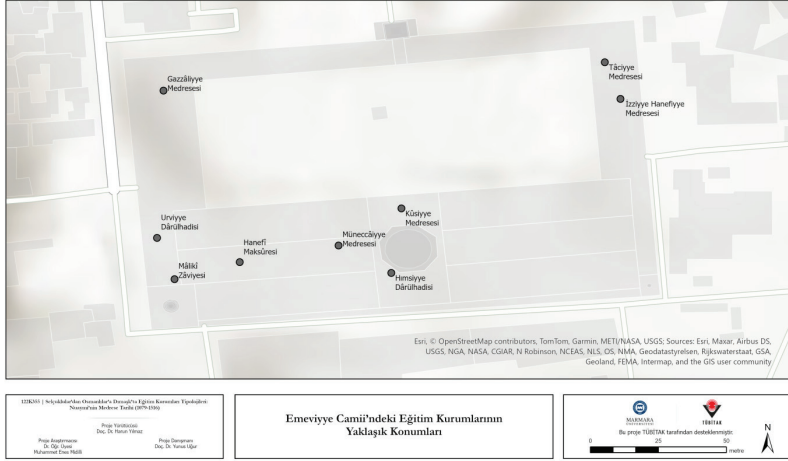
70 Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, 44: 306-307; Nu'aymî, *ed-Dâris*, 2: 5-6.

71 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 17: 172.

72 Nu'aymî, *ed-Dâris*, 2: 3-5; Yılmaz, *Ulema ve Medrese*, 190.

73 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 17: 291.

74 Şüreyşî, Mısır'da doğmuş, Kahire, Bağdat, Erbil, Kudüs gibi şehirlere seyahat etmiş, Mısır'da müderrislik yapmış, daha sonra geldiği Dımaşk'ta bazı ribatların şeyhliği-ni üstlenmiş, ayrıca Emeviyye Camii'nde Mâlikî zâviyesinde müderrislik yapmıştır. Bkz. Safedî, *el-Vâfî*, 2: 93-94.

Harita 3: Emeviyye Camii'ndeki Eğitim Kurumlarının Yaklaşık Konumları⁷⁵

(ö. 687/1288)⁷⁶, Bedreddin Ebû Bekr et-Tûnusî ve Cemâleddin b. Süleyman üstlenmişlerdir.⁷⁷ İlerleyen dönemde zâviyede müderrislik yapan Mâlikî ulema arasında Şemseddin Muhammed b. İbrahim es-Sanhâcî (ö. 702/1303), ataları Endülüslü olup dedesi Kurtuba ve İşbîliye kadılığı yapmış olan Ebü'l-Velîd b. el-Hâc el-İşbîlî (ö. 702/1303), Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ebi'l-Kâsım el-Kurtubî (ö. 718/1318), Fahreddin İbn Ebi'l-Velîd (ö. 743/1342), aslen Gırnatalı olan ve daha sonra geldiği Dimaşk'a yerleşen Ebû Amr Ahmed İbn Ebi'l-Velîd (ö. 745/1344) gibi isimler bulunmaktadır.⁷⁸

Biyografik kimliklerine bakıldığında vakfedildiği ilk zamanlardan itibaren Mâlikî zâviyesinde görev yapan ulemanın çok büyük bir kısmının Mağrib ya da Endülüs coğrafyasına mensup oldukları, bazılarının o bölgelerde dünyaya geldikleri ve daha sonra Dimaşk'a gelerek şehre yerleştikleri, bazılarının ise birkaç nesil önce o bölgelerden Dimaşk'a göç ettikleri açık şeklide görülmektedir. Bu durum

⁷⁵ Hidriyye ve Sefîniyye medreselerinin yerleri tam olarak tespit edilemediğinden haritada bunlara yer verilmemiştir.

⁷⁶ Zekiyüddin Ebû İshak İbrâhîm b. Abdülaziz el-Levrî aslen Endülüs'ün İşbîliye şehrinde doğmuş, İslam dünyasının çeşitli bölgelerine ilmi seyahatlerde bulunmuş ve nihayet geldiği Dimaşk'a yerleşerek Mâlikî çevrenin önde gelen isimlerinden biri olmuştur. Dimaşk'ta Hicaz ve Mağrib bölgesinden gelenlerle özel olarak ilgilenen Levrî hayatının sonlarında üstlendiği Mâlikî zâviyesi şeyhliğini vefat edene kadar sürdürmüştür. Bkz. Birzâli, *el-Muktefî*, 2: 133-134.

⁷⁷ İbn Kesir, *el-Bidâye*, 17: 596.

⁷⁸ Nu'aymî, *ed-Dâris*, 2: 6-7.

Dımaşk'ın Mağrib ve Endülüs gibi coğrafyalarla irtibatında Mâlikî ulemanın önemli rol oynadığını gösterdiği gibi bu irtibatın ilmî ve kurumsal ayağında Mâlikî zâviyesinin önemli bir merkez olarak öne çıktığına da işaret etmektedir.

SONUÇ

İslam toplumunun teşekkül sürecinde mescitler, ibadet mekânlarının ötesinde eğitim, yönetim ve toplumsal dayanışmanın merkezleri olarak işlev görmüştür. Hz. Peygamber'in Medine'de inşa ettirdiği Mescid-i Nebvî, bu çok yönlü fonksiyonun ilk örneği olmuş, burada kurulan ashâb-ı suffe geleneği ise cami merkezli ilmî yapının temelini atmıştır. Bu model, fethedilen ve kurulan şehirlerde mescit inşasını öncelikli hâle getirmiş, camiler âlimlerin ders verdiği ve öğrencilerin yetiştiği kurumlara dönüşmüştür.

Bu geleneğin en görkemli örneklerinden biri olan Dımaşk'taki Emeviyye Camii, mimarî ihtişamının ötesinde, asırlar boyunca İslam dünyasının önemli ilmî merkezlerinden biri olmuştur. Emevî Halifesi Velîd b. Abdülmelik döneminde, çok katmanlı bir inanç hafızasına sahip alanda inşa edilen cami, hem dinî hem de ilmî fonksiyonlarıyla ön plana çıkmıştır. Şehrin siyasi ve askerî merkez olmasının yanı sıra ilmî hayatın da odak noktası haline gelmesinde Emeviyye Camii'nin rolü büyüktür.

Emeviyye Camii'nin Memlûk dönemine kadar Dımaşk'ta Cuma namazının kılındığı tek cami olması, buradaki imamlık ve hatiplik görevlerini son derece prestijli kılmış; cami aynı zamanda bünyesinde barındırdığı canlı ders halkaları ve vakıf temelli eğitim yapılarıyla şehrin başlıca ilim merkezi haline gelmiştir. Zengî, Eyyûbî ve Memlûk dönemlerinde Dımaşk, siyasi merkez olma vasfını yeniden kazanırken, ilmî hayat da eş zamanlı olarak büyük bir canlılık kazanmış, bu gelişimin odağında ise Emeviyye Camii yer almıştır. Camiye duyulan ilmî teveccüh, çevresinde vakıf temelli medrese, dârülhadis, dârülkur'ân ve hankah gibi kurumların yoğunlaşmasına da zemin hazırlamıştır. Emeviyye Camii ve Dımaşk kalesi arasında kalan bölge, V.-X. (XI.-XVI.) yüzyıllar boyunca şehrin ilmî kurumsallaşmasının en yoğun yaşandığı alan hâline gelmiş; bu durum Dımaşk'ı İslam dünyasında benzeri az görülen bir ilim merkezine dönüştürmüştür. Emeviyye Camii ise yalnızca bir ibadet mekânı değil, çok sayıda ders halkası, mîâd ve vakıf destek-

li ilim meclisleriyle bir eğitim kompleksi hâline gelmiştir. Nitekim IX. (XV.) yüzyılda camide yüzlerce öğrencinin katıldığı seb' halkaları gibi Kur'ân kıraatine dayalı derslerin, hadis tedrisine yönelik mîâdların ve farklı mezheplere nispet edilen birçok ders halkasının varlığı bilinmektedir.

V.-X. (XI.-XVI.) yüzyıllarda Dimaşk, vakıf temelli çeşitli eğitim kurumlarının yoğun olarak geliştiği önemli bir merkezdi. Emeviyye Camii'nde çok sayıda ders halkası faaliyet gösterirken, bunlardan bazıları cami içerisinde özel alanlara sahip olup vakıflar tarafından düzenli bir şekilde desteklenmekteydi. Bu destek ve süreklilik sayesinde, söz konusu halkalar sadece basit ders grupları değil, medrese ve dârülhadis gibi kurumsal yapılar olarak da anılıyor, diğer halkalardan hem isim hem işlev hem de ilim ehline sundukları destekler açısından ayrılıyordu.

İşte cami bünyesinde yer alan ve vakıflarla desteklenen Hımsiyye ve Urviyye dârülhadisleri, Hıdriyye, Gazzâliyye, Kûsiyye, Tâciyye, Sefîniyye, İzzîyye Hanefiyye ve Mûneccâiyye medreseleri ile Hanefiyye Maksûresi ve Mâlikî Zâviyesi gibi yapılar cami içerisinde sadece belirli alanlarda süreklilik arz eden ders halkaları değil; aynı zamanda vakıf sistemiyle desteklenen, özel mekânlarda faaliyet gösteren ve kimi zaman şehir dışından gelen ilim ehli için çekim merkezi yapılar olarak şekillenmiştir. Şehirdeki farklı mezhep ve ilmî geleneklerin temsil edildiği, dönemin önde gelen âlimlerinin dersler verdiği bu kurumlar bir caminin bünyesinde farklı türde birden fazla eğitim kurumunun nasıl var olabildiğinin en güzel örneklerini teşkil etmektedir. Bütün bunlardan hareketle Emeviyye Camii, İslam dünyasında camilerin sadece bir ibadet mekânı olmanın ötesinde aynı zamanda nasıl önemli birer ilim merkezi olduklarının, çeşitli türde eğitim kurumlarına ev sahipliği yaparak farklı ilimlerle iştigal eden çok sayıda âlim ve talebeye ev sahipliği yaptıklarının dikkat çekici örneğini teşkil etmektedir.

KAYNAKÇA

- Almevî, Abdülbâsıt b. Mûsâ b. Muhammed. *Muhtasarı Tenbîhi't-tâlib ve irşâdî'd-dâris ilâ ahvâli devri'l-Kur'ân ve'l-hadis ve'l-medâris*. nşr. Ârif Ahmed Abdülğani. Dimaşk: Dâru Kinân; Dâru Sa'deddin, 2013.
- Atan, Abdullah Hikmet. "Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı ve İlk Dönem Dimaşk Dâru'l-Hadisleri." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1993.
- Bedrân, Abdülkâdir. *Münâdemetü'l-atlâl ve müsâmeretü'l-hayâl*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1985.
- Birzâlî, Alâuddin Ebû Muhammed el-Kâsım b. Muhammed b. Yûsuf el-İşbîlî ed-Dimaşkî. *el-Muktefî alâ Kitâbi'r-Ravzateyn (Târîhu'l-Birzâlî)*. nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 4 cilt. Beyrut, Lübnan: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1. Basım, 2006.
- Bozkurt, Nebi ve Mustafa Sabri Küçükaşcı. "Mescid-i Nebevî." *TDV İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mescid-i-nebevi> (eriş. tar. 5 Temmuz 2025).
- Demirkent, Işın. "Maarretünnu'mân." *TDV İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/maarretunnuman> (eriş. tar. 16 Ağustos 2025).
- Döndüren, Hamdi. "Makdisî, Nasr b. İbrâhim." *TDV İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/makdisi-nasr-b-ibrahim> (eriş. tar. 24 Mayıs 2025).
- Ebû Şâme el-Makdisî. *Terâcimü ricâli'l-karneyni's-sâdis ve's-sâbi' ez-Zeyl ale'r-Ravzateyn*. nşr. Muhammed Zâhid b. el-Hasen el-Kevserî. Beyrut: Dâu'l-Cil, 1974.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *Dalâletten Kurtuluş el-Munkız mine'd-dalâl ve'l-mufsih bi'l-ahvâl*. çev. Mahmut Kaya - Cüneyt Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2022.
- George, Alain. *The Umayyad Mosque of Damascus*. London: Gingko, 2021.
- Gilbert, Joan Elizabeth. "The Ulama of Medieval Damascus and the International World of Islamic Scholarship." Doktora Tezi, University of California, 1977.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebû Bekir el-Bermekî el-Erbilî. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*. nşr. İhsan Abbâs. 7 cilt. Beyrut: Dâr Sâdir, 1972.
- İbn Kâdi Şühbe, Ebû's-Sıdk Takıyyüddin Ebû Bekr b. Ahmed. *Tabakâtü's-şâfiyye*. thk. tsh.: Hafız Abdülhalim Han. 4 cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1987.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer, 774/1373. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki. 21 cilt. Cize: Dâru Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1424.

İbn Şeddâd, Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. Alî b. İbrâhîm. *el-A'lâku'l-hatîre fî zikri ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*. nşr. Sâmi ed-Dehhân. Dimaşk: el-Ma'hedü'l-Fransî li'd-Dirâsâti'l-Arabiyye, 1956.

İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. nşr. Mahmûd el-Arnaût. 9 cilt. Dimaşk: Dâru İbn Kesir, 1991.

Kandemir, M. Yaşar. "Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahman." *TDV İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mizzi-yusuf-b-abdurrahman> (eriş. tar. 20 Mayıs 2025).

Küçükaşcı, Mustafa Sabri. "Tarih Boyunca Mescid-i Nebevî ve Sâhibü'l-Mî'râc'ın Kabri". *Osmanlı Kültür Ortamında Miraç ve Yolculuk Durakları: Edebiyatta, Müzikte ve Resimli Elyazmalarında Miraç ve İslam'ın Üç Kutlu Şehri*. ed. Ayşe Taşkent - Nicole Kançal-Ferrari. 483-499. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri ve Cengiz Tomar. "İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım." *TDV İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-asakir-ebul-kasim> (eriş. tar. 11 Temmuz 2025).

Mahamid, Hatim. "Memlükler Dönemi Suriye'de Yüksek Öğretim Müesseseleri Olarak Camiler". çev. Harun Yılmaz. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2011): 253-274.

Makdisi, George. *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*. çev. Ali Hakan Çavuşoğlu, Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.

Midilli, Muhammet Enes. "Dimaşk Eğitim Kurumları Tipolojisi (11.-16. Yüzyıl): Geleneksel Tanımlar ve Değişen İşlevler." *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 68 (2025): 103-135.

_____. "From Learning Circles to Endowed Institutions: Zâwiyas of the Mosque of 'Amr b. al-Âs in the Ayyubid and Mamlûk Cairo." *İslam Tetkikleri Dergisi* 13 (2023): 293-319.

_____. "Memlükler Döneminde Bir İlim Kurumu: İbn Tolun Camii ve Ulema-ya Sunduğu Mansıplar." *İslâm Araştırmaları Dergisi* 44 (2020): 37-74.

_____. *Memlük Kudüs'ünde Âlimler ve Eğitim Kurumları*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2025.

Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf. 35 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.

Mostafa, Heba. "The Early Mosque Revisited: Introduction of the Minbar and Maqşûra." *Muqarnas* 33 (2016): 1-16.

- Nu'aymî, Ebû'l-Mefâhir Muhyiddin Abdülkâdir b. Muhammed b. Ömer. *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*. nşr. Ca'fer el-Hasenî. 2 cilt. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1948.
- Onuş, Muhammed Usame. "VI.-VII. Asırlarda Dımaşk Hanbeliliği." Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2020.
- Safedî, Selahaddin Halil b. Aybek. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. nşr. Ahmed el-Arnaût-Türkî Mustafa. 29 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1420.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemsüddin Ebû'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu. *Mir'âtü'z-zamân fî tevârihi'l-a'yân*. nşr. Muhammed Berekât vd. 23 cilt. Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1434.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâceddin İbnü's-Sübkî Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkâfi. *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*. nşr. Mahmud Muhammed Tanahî, Abdülfettah Muhammed el-Hulv. 10 cilt. Kahire: Matbaatu İsa el-Bâbî el-Halebî, 1964.
- Şeşen, Ramazan. *Selâhaddin Eyyûbi ve Devri*. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı (İSAR), 2000.
- Tantâvî, Ali. *el-Câmi'ü'l-Ümevî fî Dımaşk*. Dımaşk: Matbaatü'l-Hükûme, 1420.
- Yâzîcî, Tâlib. "Emeviyye Camii." *TDV İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/emeviyye-camii#1> (eriş. tar. 1 Temmuz 2025).
- Yılmaz, Harun. "el-Melikü'l-Muazzam ve Döneminde Dımaşk'ta Kurulan Medreseler (615-624/1218-1227)." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2008.
- _____. *Zengî ve Eyyûbî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Yiğit, İsmail. "Memlükler." *TDV İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/memlukler#1>. (eriş. tar. 31 Mayıs 2025).
- Yûsuf Ahmed Ebû Lihye, Bâsime. "el-Câmi'ü'l-Ümevî fî Dımaşk fi'l-asri'l-Memlûkiyyi'l-evvel (1250-1382/648-784)." Yüksek Lisans Tezi, Câmiatü'n-Necâh el-Vataniyye, 2019.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. nşr. Şuayb el-Arnaût. 25 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1985.
- _____. *Târihü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*. nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 52 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1999.

MOSQUE, WAQF, AND EDUCATION: WAQF-BASED EDUCATIONAL INSTITUTIONS AT THE UMAYYAD MOSQUE OF DAMASCUS IN THE 5th–10th / 11th–16th CENTURIES

Abstract

In Islamic society, mosques have functioned not only as places of worship but also as multifunctional spaces. The Prophet Muhammad's construction of al-Masjid al-Nabawī in Madina is considered the first and most foundational example of this multifunctional structure. The mosque served as a central institution where divine revelation was delivered, social issues were discussed, scholarly circles were established, and the Islamic community was shaped. This model was adopted in later periods in newly conquered or founded Islamic cities, where mosques became centers of both religious and scholarly activity. In this context, the Umayyad Mosque (al-Jāmi' al-Umawī) in Damascus stands out not only for its architectural and historical value but also for the intense scholarly activity it hosted over the centuries.

Constructed during the reign of the Umayyad caliph al-Walīd b. 'Abd al-Malik, the Umayyad Mosque of Damascus witnessed a growing scholarly vibrancy during the Zengid, Ayyubid, and Mamluk periods. Especially with the rise of the Zengids, Damascus once again became a significant political center, and this political prominence directly influenced the development of scholarly institutions in the city. The Umayyad Mosque and its surroundings thus became one of the most vibrant and institutionalized scholarly environments not only in Damascus but across the Islamic world.

This article examines the emergence and functioning of waqf-based teaching circles within the Umayyad Mosque between the 11th and 16th centuries. Although scholarly activities in the Islamic world often took place in informal settings, sources such as al-Nu'aymī's *al-Dāris fī tāriḫ al-madāris* provide valuable insights into the presence of long-standing teaching assemblies held within the mosque, supported by endowments and referred to by various names. The sab' circles, for example, were gatherings of hundreds of students focused on Qur'anic recitation, while the mī'ād sessions stood out as systematic hadith lessons attended directly by the broader community. According to al-Nu'aymī, over a thousand students participated in the

sab', clearly demonstrating the educational intensity within the mosque.

The data derived from al-Nu'aymī's *al-Dāris* and subsequent analyses indicate that the influence of the Umayyad Mosque as a scholarly center shaped the spatial distribution of educational institutions throughout Damascus. Indeed, the area between the Umayyad Mosque and the Citadel of Damascus emerged as the most concentrated zone of waqf-based scholarly institutions in the city. The accumulation of various institutions in this area—such as madrasas, dār al-ḥadīth, dār al-Qur'ān, and khānqāhs—created an intense scholarly infrastructure rarely paralleled in the Islamic world. In this regard, the Umayyad Mosque stands as one of the most exemplary cases for observing the institutional and spatial interplay between mosque, endowment, and knowledge.

Moreover, it is noteworthy that some of the teaching circles in the Umayyad Mosque were supported by waqfs, allocated specific spaces, and became institutionalized under names such as madrasa, dār al-ḥadīth, or zāwiya. Institutions such as the Ḥimṣiyya, 'Urwiyya, Khidriyya, Ghazāliyya, Kūsiyya, Tājiyya, Safīniyya, 'Izzīyya Ḥanafīyya, Munajjā'iyya, the Ḥanafīyya maqṣūra, and the Mālikī Zāwiya—analyzed in detail in this article—operated within the mosque and were often affiliated with specific legal schools. These institutions sometimes functioned as independent educational bodies and at other times as permanent study circles within designated areas of the mosque.

The architectural structure of the Umayyad Mosque allowed scholars from various disciplines and madhhabs to conduct educational activities in the same space, transforming it from a mosque into a veritable center of knowledge. Considering the qualifications of the teachers, the diversity of endowments, and the large student population associated with these waqf-based teaching circles, it becomes evident that the educational activities in the mosque exhibited a highly systematic and continuous character. The fact that prominent scholars such as al-Ghazālī, Ibn al-Ḥājib, al-Mizzī, al-'Alā'ī, and Tāj al-Dīn al-Subkī taught here further demonstrates that the Umayyad Mosque was not only central to Damascus but also influential throughout the entire Islamic world.

In conclusion, this article reveals how the Umayyad Mosque transcended its classical role as a place of worship and developed into a multifaceted educational and scholarly center supported by the waqf system. It sheds light on the historical dynamics of the institutional structure shaped around the triangle of mosque, endowment, and knowledge.

Keywords: Damascus, Umayyad Mosque, Madrasa, Waqf-Based Education.

